

XVII ԴԱՐԻ ԳՐԱՐԱՐԸ

ՆԵՐԱՍՈՒԹՅՈՒՆ

XVII դարի հայ գրական-մշակութային հարուստ ժառանգությունը տարբեր առիթներով՝ ու նպատակներով քննության է առնվել հետազոտողների կողմից:

Սույն աշխատանքը գրաբարի համաժամանակյա ուսումնասիրությունն է, ուստի, առավել ուշադրություն է դարձվում ժամանակային կոնկրետ հատվածում գրաբարի օրինաչափությունների ու յուրահատկությունների բացահայտմանը, քան երևույթների փոփոխությունների պատմական ընթացքին:

Սակայն, քանի որ XVII դարում հայերենը դրսևորվում էր մի քանի լեզվավիճակներով (գրաբար, միջին հայերեն, աշխարհաբար, բարբառներ), ապա գրաբարը չէր կարող զերծ լինել նշված լեզվավիճակների ազդեցությունից: Այս հանգամանքը պահանջում է ուսումնասիրության և՛ համաժամանակյա, և՛ տարաժամանակյա մեթոդների կիրառում:

Որոշ փաստերի քննության ընթացքում համադրվում են ինչպես նույն լեզվավիճակի տարբեր փուլերը (XVII դ. գրաբարը վաղ գրաբարի հետ), այնպես էլ տվյալ ժամանակահատվածի տարբեր լեզվավիճակները:

Յուրաքանչյուր դարաշրջանի հոգևոր ժառանգություն ինչ-որ չափով տնտեսական-քաղաքական կյանքի արտացոլումն է: Առանց պատմական իրականության ճանաչման հնարավոր չէ ճիշտ գնահատել մշակույթի (այդ թվում և լեզվական) առանձնահատուկ կողմերն ու զարգացման միտումները: Ի՞նչն էր բնորոշ XVII դարի հայ իրականությանը:

Դարասկիզբը շարունակությունն էր նախորդ երկու դարերի՝ մոռյալ ու արհավիրքներով լեցուն. Հայաստանը բաժանված էր երկու բռնակալ պետությունների՝ Թուրքիայի և Պարսկաստանի միջև: Ժողովրդի օրհասական վիճակը լավ է նկարագրել ժամանակագիրը. «...եմք և կեամք ի մէջ վեցեկի պատուհասի, որ է սով, սուր, գերութիւն, տարածամ մահ, անօրինաց զրկանքն և սաստիկ հարկապահանջողութիւն...»¹:

¹ Վ. Հակոբյան, Մանր ժամանակագրություններ, XIII—XVIII դդ., հ. 1, Երևան, 1951, էջ 181:

Մեծագույն արհամիրքը, սակայն, դեռևս 1514 թվականից սկսած պատերազմն էր Թուրքիայի և Իրանի միջև: Հիմնականում ընթանալով Հայաստանի տարածքում, հաջողակ լինելով պատերազմող մերթ մեկ, մերթ մյուս կողմի համար, այն միշտ կորստաբեր էր հայ ժողովրդի համար:

Հայ ժողովրդի համար սոսկայի շարիք էր XVI դարի վերջում սկսված Զալալիների շարժումը Թուրքիայում²: Աղետաբեր էր (1605—1609 թթ.) չորսամյա դաժան սովը. «Ի սովու կերան հայք ոչուն և կատու, էջ և ձի և կաշիք նոցա: Աղբալտքն ժողովէին զերեք չորս տարու չոր ոսկորներն և սղկէին և ուտէին և կուտուց կուտուց մեռանէին...»³: Այդ դառը վիճակն էլ հանգեցրեց մի ուրիշ շարիքի՝ դանգվածային զաղթի: Գաղթի ճանապարհները հասնում էին մինչև Ղրիմ, Ուկրաինա և Լեհաստան⁴: Ահավոր էր բռնադաղթը Արևելյան Հայաստանում: Լսելով Թուրքական բանակի հարձակման լուրը, Շահ-Աբասը որոշում է նահանջել՝ ավերելով գյուղերն ու քաղաքները: Հանուն իր շահերի նա Արևելյան Հայաստանից 1604 թվականին հարյուր հազարավոր հայերի զաղթեցնում է Պարսկաստան: Դա հայոց մեծ զաղթն էր, մեր պատմության սև էջերից մեկը:

1639 թվականին ավարտվեց 125-ամյա պատերազմը: Թուրքիայի և Իրանի միջև կնքվեց հաշտության պայմանագիր, որի համաձայն ամրապնդվում էր Թուրքիայի և Պարսկաստանի տիրապետությունը բռնի կերպով նվաճված ժողովուրդների, հատկապես Անդրկովկասի ժողովուրդների վրա⁵: Բայց հաշտությունը, հատկապես հայ ժողովրդի համար, բարեբախտություն էր: Հնարավորություններ են ստեղծվում (թեև ոչ լայն) երկրի տնտեսական, հոգևոր զարթոնքի համար, որի նախանշանները նկատելի էին դեռևս 1616 թվականից, երբ պատերազմական գործողությունները տեղափոխվել էին Հայաստանի սահմաններից դուրս:

² Զալալիների շարժման մասին մանրամասն տե՛ս Մ. Զուլյալան, Զալալիների շարժումը և հայ ժողովրդի վիճակը Օսմանյան կայսրության մեջ, Երևան, 1966: Այդ շարժման բնույթի մասին ուշագրավ դատողություններ ունի նաև Վ. Հակոբյանը, (տե՛ս «Հայերեն ձեռագրերի օժ դարի հիշատակարաններ» հ. 1, Երևան, 1974, առաջաբանը):

³ Վ. Հակոբյան, Աջ. Հովհաննիսյան, Հայերեն ձեռագրերի օժ դարի հիշատակարաններ, հ. Ա., Երևան, 1974, էջ 194:

⁴ Տե՛ս Աջ. Հովհաննիսյան, Հայերի ուսական կողմնորոշման նախապատմությունից, ՊՐՀ, Երևան, 1958, էջ 70:

⁵ Զ. Նաչալյան, 1639 թվականի Թուրք իրանական հաշտության պայմանագիրը և Հայաստանը, Երևան, 1969, էջ 31:

Այդ դարձումները առավել նկատելի էր հայկական գաղթօջախներում, որտեղ սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունների դարգացման ավելի նպաստավոր պայմաններ կային:

Աշխուժացում էր նկատվում Լվովում, Ամստերդամում: Իսկ բուն Հայաստանին ավելի մոտ գտնվող Պոլիսը արդեն XVII դարում արեմքտահայ հասարակական կյանքի կենտրոնն էր, որի ազդեցությունը տարածվում էր նաև գավառներում: Ազգային կյանքի աշխույժ օջախ էր նաև Նոր Զուղան: Մոտ 12 հազար բնակչությամբ այդ քաղաքը տնտեսական, մշակութային լայն կապեր ուներ Եվրոպայի շատ երկրների հետ: Տեղահանության շարիքը որոշ խմաստով հատուցվում էր: Եվ ճիշտ է կոն, գրելով, թե՝ «Շահ-Աբասի գերեմարությունն ազգային-կուլտուրական վերածնության մի դարագլխի սկիզբն է հայության համար... պատմությունը այնուամենայնիվ պիտի համարի այդ ահեղ տակնուվրայությունը մի տարերային դրդիչ, որ ստեղծեց հայկական կյանքի մեջ նոր քաղաքական և հասարակական պայմաններ, որոնք և սկսեցին, ճիշտ է դանդաղ, բայց հարատև տոկոսնություն, նոր ձևեր ձուլել մեր գոյության համար, իսկապես Նոր ժամանակների ազգություն դարձնել մեզ»⁶:

Նոր Զուղան նաև դասակարգային պայքարի ջահակիրներից մեկն էր⁷: Այստեղ աղանդավորական քողի տակ բռնկված շարժումը (Թումիկի շարժումը) իր էությունով նաև սոցիալական էր⁸:

Սոցիալական խմորումներին զուգընթաց երկրում աճում էր և ազգային ազատագրական պայքարի գաղափարը: Շփումը եվրոպական երկրների հետ, վերջիններիս և կաթոլիկական եկեղեցու աճող հետաքրքրությունն ու խոստումները ծնում էին ազգային ազատագրության հույսեր, որոնք հատկապես արևմտահայության համար ավելի ու ավելի էին հստականում: Կարծես հասունանում էր զինված պայքարի անհրաժեշտությունը⁹: Բայց տեղի չունեցավ ոչ խաչակրաց պատերազմը և ոչ էլ քրիստոնյա եղբայրների ազատագրումը: Մնաց միայն ոգևորությունն ու սպասումի հույսը:

XVII դարը նաև հայ ազատագրական մտքի առաջին անգամ դեպի Ռուսաստան կողմնորոշման ժամանակաշրջանն էր: Իսկ XVII դարի երկրորդ կեսից, երբ Ուկրաինան միացավ Ռուսաստանին, իրենց քաղաքական հայացքը Մոսկվային ուղղեցին Լեհաստանի, Ղրիմի, Ուկրաինա-

⁶ Լեռ, ԺԺ, հ. 3, գիրք 1-ին, Երևան, 1969, էջ 266:

⁷ Հ. Միրզոյան, Սիմեոն Զուղայեցի, Երևան, 1971, էջ 15:

⁸ Նույն տեղում, էջ 76:

⁹ Այդ մասին մանրամասն տե՛ս Հ. Աճառյան, XVII դարի ազատագրական շարժումներն Արևմտյան Հայաստանում, Երևան, 1961:

յի հայ գաղթօջախները¹⁰, XVII դարի վերջից արտահայտվում էին նաև Ղարաբաղի մելիքությունների ազատագրական ձգտումները ընդդեմ պարսից բռնակալության. պատահական չէ, որ հաջորդ դարում Ղարաբաղը դարձավ աղատագրական պայքարի դրոշակակիրը: Զարթոնք էր նկատվում նաև հոգևոր ու մշակութային կյանքում: «Ժէ դարը,—գրում է Հր. Աճառյանը,— հայոց վերածնութեան խմորման շրջանն է. ընդհանուր մեղեկության մէջ առաջին անգամ գլուխ է բարձրացնում Բաղէշի Ամրդուլու վանքը և իր շուրջը լոյսի ցուրբեր արձակում, նրանից յետոյ սկսում է Տաթևի վանքը, որի միաբանութիւնը ձեռք է առնում հայ ուսումնական կեանքի վերանորոգման գործը...: Էջմիածնի հետ միաժամանակ բացւում է հեռու Պարսկաստանում, Նոր Զուղայում Ամենափրկչեան վանքի դպրոցը, շնորհիւ նշանաւոր կեսարացի Խաչատուր վարդապետի, որ նոյն վանքում բաց է անում նաև հայկական տպարան»¹¹: Դպրասկզբին մեծ հռչակ էր վայելում Սյունաց դպրոցը՝ մանավանդ Մովսես և Պողոս վարդապետների եռանդուն գործունեության շրջանում: Այստեղ հարգի էր նաև ոչ կրոնական բնույթի գիտությունների ուսուցումը: Դպրոցական կյանքի առաջընթացը բնականաբար ուղեկցւում էր մատենագրության բուռն վերելքով: Երևան են գալիս պատմագրական, փիլիսոփայական ստեղծագործություններ, բազմաթիվ մանր ժամանակագրություններ, հիշատակարաններ, ձևավորվում է հայ մեմուարային գրականությունը:

XVII դարում, հառկապես առանձին անհատների ճիգերով վերակենդանանում է նաև շատ կարճատև գոյատևած հայ տպագրությունը:

Դարի առաջին կեսին հայերեն գրքերի տպագրության հնարավորություն ուներ միայն Հոռմի պրոպագանդայի բազմալեզվյան տպարանը, շուտով այդպիսի հնարավորություն ստեղծվեց Փարիզում: Սակայն Ամստերդամում էր միայն այդ գործի մեծ առաջընթացը՝ կապված Ոսկան Երևանցու եռանդուն գործունեության հետ: 1664 թվականից սկսած, նա չորս տարում հրատարակում է մոտ 20 անուն գիրք, որոնցից ուշագրավ են հատկապես, Աստվածաշունչը, բերականությունը և Դավրիժեցու պատմությունը:

Եթե փորձենք ուղղակի կապ տեսնել ժողովրդի պատմության և լիզվի միջև, ապա, բնականաբար, երկրի մասնատվածությունը, պետականության, ժողովրդի տարբեր հատվածների սերտ շփման բացակայու-

¹⁰ Աշ. Հովհաննիսյան, նշվ. աշխ., էջ 99:

¹¹ Հր. Աճառյան, Պատմութիւն հայոց նոր գրականութեան, Վաղարշապատ, 1906, պրակ Ա, էջ 14—15:

թյունը հանդեցնում էր բարբառային տարբերությունների խորացման, դժվարացնում միասնական լեզվի գոյության հնարավորությունը, իսկ թուրք-պարսկական գերիշխանության հետևանքով, հայերենի մեջ շարունակում էին մուտք գործել թուրքերեն և պարսկերեն փոխառություններ, մյուս կողմից XVII դարի, հատկապես 2-րդ կեսից նկատվող տնտեսական, քաղաքական ու մշակութային զարթոնքը առաջադրում էր լեզվաքաղաքականության նոր խնդիրներ: Ստեղծագործությունների ժանրային բազմաձևություններն անշուշտ ուղեկցվում են լեզվի գործառական-ոճական նոր դրսևորումներով: Վերանում է նախորդ երկու դարերի գրական «ամլությունը»: Ժողովրդի կյանքի տարբեր բնագավառներում նկատվող վերածնունդը, համախոսմբ ազատագրական պայքարի ձգտումներն ու սաղմնավորվող բուրժուական հարաբերությունները տարբերայնորեն առաջադրում են միասնական լեզվի պահանջ: Պատահական չէ, որ աղգային միասնության մեծ նպատակը իրականացնելու համար, հայ մտավորական գործիչները առաջադրվող կարևոր գործոններից մեկը համարում էին լեզուն¹², որը պետք է դառնար միասնական և բազմագործառելի, բավարարեր ժամանակաշրջանի առաջադրած պահանջները: Գտնվելով զարգացման ակունքներում, աշխարհաբարը այդ դերը չէր կարող կատարել, առավել ևս այն չէր կարող կատարել որևէ բարբառ. աննպատակահարմար էր նաև միջին հայերենը իր ժողովրդախոսակցական բարբառային հիմքով, օտարամուտ բառերի առատությամբ, որը վաղուց կորցրել էր իր պետական ու գրական գործառությունները: Բնականաբար ամենահարմարը գրաբարն էր, որը և դարերի ընդմիջումից հետո «վերածնվում» է XVII դարում: Այդ վերածնունդը ոչ միայն առաջադեմ գործիչների ջանքերի արդյունքն էր, այլ նաև ուներ առարկայական հիմք: Իհարկե, նոր պայմաններում գրաբարը անզոր էր ստանձնելու գրական, պետականություն տնենալու դեպքում նաև պետական լեզվի գործառություններ (մի բան, որ գուցե և չէին կարող հասկանալ այդ ժամանակաշրջանում): Կարևորը տրվյալ դեպքում այդ չէ, այլ այն, որ գրաբարի նոր շրջանառությամբ տարբերայնորեն առաջադրվում էր հայոց միասնական ու գրական լեզվի պահանջ:

Ինչպիսի՞ն էր XVII դարի գրաբարը:

Անշուշտ, քննվող ժամանակաշրջանում այն իր դասական վիճակով չէր կարող գործառել, որովհետև դարերի ընթացքում կրած օրինաչափ փոփոխություններից հետո, գրաբարը ինչ-որ ջափով կորցրել էր իր դասական հստակությունը ու համակարգայնությունը:

¹² Տե՛ս Ս. Սարխեյան, Հայ գրականության պատմագրության հարցերից, ՍԳ, 1962, № 7, էջ 137:

Պահպանելով քերականական համակարգի հիմնական առանձնահատկությունները, XVII դ. գրաբարը գործառում էր նաև զգալի փոփոխություններով, քանի որ այն կոչված էր լինելու ոչ միայն եկեղեցական արարողությունների ու որոշ գրքերի, այլ նաև համաժողովրդական, միասնական լեզու: Նշենք, որ դժվար է առանձնացնել զուտ գրաբարագիր որևէ հեղինակ կամ ստեղծագործություն: Ամենատարբեր բնույթի գործերում երբեմն գրաբարն ու աշխարհաբարը, այլև բարբառային տարրերը հանդես են գալիս գիրկընդխառն: Քննվող նյութը քաղել ենք այն գործերից, որոնց լեզվական հենքը ժամանակի գրաբարն է, առանձին դեպքերում՝ նաև ոչ գրաբար երկերի գրաբար հատվածներից: Վերջիններիս անդրադառնալը ինքնանպատակ չէ, որովհետև նման հատվածներում երբեմն ավելի ակնհայտ է զգացվում դարաշրջանի լեզվավիճակների փոխհարաբերությունը, և ոչ գրաբարագիր ստեղծագործություններին գտնե համառոտակի շանդրադառնալը թերի կթողներ գրական-մատենագրական ուղղությունների ու ժանրերի դասակարգումը և դարաշրջանի լեզվի գործառական-ոճական յուրահատկությունների ուսումնասիրությունը:

ХVII ԴԱՐԻ ԳՐԱՎՈՐ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԻ ՀԻՄՆԱԿԱՆ ՏԵՍԱԿՆԵՐՆ ՈՒ ՆՐԱՆՑ ԼԵՉՎԱԿԱՆ ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Մշակութային կյանքի զարթոնքը որպես կանոն ուղեկցվում է գրավոր հուշարձանների առատությամբ: Գրավոր աղբյուրների տեսակների (ժանրերի) ծագման և զարգացման ընթացքը սերտորեն կապվում է պատմական կոնկրետ ժամանակաշրջանի, ժողովրդի սոցիալ-տնտեսական, ազգային կյանքի առանձնահատկությունների հետ:

Հայ իրականության մեջ XVII դարը առանձնանում է ոչ միայն գրավոր աղբյուրների թվական, այլև ժանրային բաղմադանությամբ: Վերելք են ապրում հայ մատենագրությունը ոչ խորթ, սակայն իրադարձությունների բերումով ընդհատված գրական որոշ ուղղություններ, որոշ ժանրեր էլ կազմավորվում են հենց նշված ժամանակաշրջանում՝ բխելով տնտեսական-հոգևոր կյանքի առանձնահատուկ պայմաններից:

1. ՊԱՏՄԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

Քաղաքական, տնտեսական և մշակութի զարգացման անբարենպաստ պայմանների պատճառով, երկար դարերի ընթացքում հայ պատմագրություն փաստորեն գոյություն չուներ: XVII դարը նաև հայ նոր

պատմագրութեան վերածննդի ժամանակաշրջանն էր: Այդ պատմագրութեան մեր բազմադարյան պատմութեան մի ծանր ու բեղմնավոր ժամանակաշրջանի կարևոր ու հավաստի սկզբնաղբյուրն է, որից օգտվիլ և օգտվում են բազմաթիվ ուսումնասիրողներ: Այդ սկզբնաղբյուրների մեջ թերևս ամենահեղինակավորը Առաքել Դավրիժեցու պատմութեանն է:

Դավրիժեցին ծնվել է XVI դարի վերջին, Թավրիզում: Ուսում է ստացել էջմիածնում և այնտեղ էլ ձեռնադրվել վարդապետ: Պաշտոնի բերումով եղել է շատ երկրներում. հանգամանք, որն անշուշտ օգնել է նրան շատ բան տեսնելու ու լսելու, պատմական փաստեր հավաքելու, որը և հետագայում օգտագործել է իր «Պատմութեան» մեջ¹:

Ժամանակակիցները և հետագա ուսումնասիրողները բարձր են գնահատել Դավրիժեցու երկը²:

Պատմութեան մի սովոր մասը վերաբերում է Շահ-Աբասի արշավանքին և հայոց «մեծ գաղթի» ցնցող պատկերների նկարագրութեանը, հետաքրքիր տեղեկութեաններ կան ջալալիների շարժման, հայ գյուղացիութեան վիճակի մասին: Իրենից առաջ կատարված իրողութեանները արձանագրելիս, Դավրիժեցին ըստ հնարավորին աշխատել է ստուգել փաստերը՝ բանավոր և գրավոր աղբյուրներով: Նրա գրքի գնահատելի արժանիքներից մեկն էլ այն է, որ հեղինակը հավաստի ու կարևոր տեղեկութեաններ է հաղորդում նաև XVII դարի հայ մշակույթի ու գիտութեան գործիչների մասին: Այսպես՝ ի՞նչ գլխի 401—406 էջերում խոսում է Սիմեոն Զուղայեցու գործունեության, նրա «Քերականության», «Տրամաբանության» արժանիքների, Ստեփան Լեհացու կյանքի և գործունեության, կատարած թարգմանութեանների ու փիլիսոփայական գիտությանը նրանց քաջատեղյակության մասին: Նույն գլխում նա հիացմունքով է փոստում նկարիչ Մինասի մասին:

Դավրիժեցու պատմութեան լեզվական ատաղձը գրաբարն է՝ պարզ և դյուրմբռնելի:

Ինչքան էլ մեծ լինի գրաբար գրելու ձգտումը, սովորական կրթութեան ստացած մի վանականի համար դժվար էր XVII դարում գրել ստեղծագործություն՝ օգտագործելով այն բառապաշարն ու քերականական բազմապիսի ձևերը, որոնք հատուկ են դասական մատենագրությանը. մյուս կողմից՝ ակնհայտ է պատմութեանը ժողովրդին հասկանալի

1 Տե՛ս Լեռ, Եժ, հ. 3, էջ 351:

2 «Պատմութեան Առաքել վարդապետի Դավրիժեցույ (3-րդ տպագր.), Վաղարշապատ, 1896: (Գիրքը առաջին անգամ լույս է տեսել 1666 թ. Ամստերդամում, հեղինակի կենդանության օրոք: 1884 թ. էջմիածնում կատարվում է գրքի 2-րդ տպագր.): Մեր հղումները վերաբերում են 1896 թ. հրատարակությանը:

դարձնելու նրա ձգտումը. սա նաև պայքար էր լատինաբանության դեմ, ուստի բնական է ժողովրդական մտածողությանն հարազատ լեզվի գործառնությունը, բարբառային բառերի կիրառությունը, որն առհասարակ բնորոշ է դարաշրջանի գրաբարին: Հեղինակը օգտագործում է շատ նորակազմ բառեր, որոնք ավանդված չեն գրաբարի վաղ շրջանից: Դրանք հիմնականում համապատասխանում են գրաբարի բառակազմության կանոններին:

Գրքի որոշ հատվածներ զուտ գրաբար են (տե՛ս էջ 54—55, 325—341, 615—620, 650—665...): Ահա մի նմուշ. «Եւ ի նորոգել զեկեղեցիսն սրբուհոյ կուսին Գայիանեայ՝ գտեալ եղև սուրբ նշխարք նորին՝ և նորին ընկերացն և եղև ուրախութիւն և ցնծութիւն անպատում ամենայն հայազին տոհմի իբրև զկանգնումն կործանելոյ թագաւորութեան: Վասն զի ամենեքեան խոկային և խորհէին վասն նշխարաց սրբոց կուսանացն՝ իցէ՞ արդեօք ի տեղին թէ ոչ. քանզի աւագ խորանի ներքոյ շինեալ մատուռն աւերեալ էր բնաւին...» (326): Նման հատվածներում ասելիքի կոնկրետությունը, գրաբարի որոշ խրթին ոճերից խուսափելը, շրջանի լեզվաված շարադասությունը (երբեմն գրաբարին ոչ բնորոշ, հմմտ. **խորանի ներքոյ...**) շարադրանքը դարձնում է հասկանալի: Այդ նպատակով նա դիմում է նաև ոճական այլ հնարանքների: Այսպես, անցյալում կատարված դեպքերը որպես կանոն շարադրում է վաղակատար ժամանակով (անց, դերբայ + օծ. բայ): Այսինքն, այդ ժամանակաձևը հանդես է գալիս պատմական-պատմողական ժամանակի գործառնությամբ³: Բերենք մի քանի օրինակներ. «Յետ այսոցիկ իջեալ են ի մէջ մատուռի գերեզմանին, քաւալեցուցեալ են ի բաց... մինչ հասեալ են ի տապան...» (181): «Եւ Եպիսկոպոսունքն ոչ են թողեալ առնուլ զմասն... և յետ մարտնչելոյն... բարձեալ են զտապանն... և բերեալ են յէջմիածին» (182): Վաղակատարը վաղ գրաբարում հաճախական ու բազմադարձ գործառնություն չունի: Դավրիժեցու կողմից այդ ժամանակաձևի անկաշկանդ գործածությունն, անշուշտ, խոսակցական լեզվի ազդեցությունն է:

Գրքում կան նաև ոչ գրաբարյան հատվածներ: Այդպես է օրինակ թանկագին քարերին վերաբերող հատվածը (էջ 586—605):

Զուտ գրաբար կամ ոչ գրաբար շարադրանքները երբեմն ինքնանպատակ չեն: Դրանք հանդես են գալիս որոշակի իրադրության մեջ: Բառը, ոճն ու դարձվածային միավորը հեղինակը հմտորեն օգտագործում է իրադրությունն ու խոսքը տիպականացնելու համար: Գրքում

³ Դասական գրաբարում այդ գործածությամբ հիմնականում հանդես են գալիս անցյալ անկատար կամ ներկա ժամանակները:

կան բազմաթիվ տճեր, որոնք ժողովրդական մտածողության արգասիք են: Գրաբարյան քերականական կանոններին շահակասող ձևերում էլ զգացվում է ժողովրդական մտածողությունը: Բերենք մի շարք օրինակներ: «Եւ էր վարդապետն Սրապիոն տեղեալ ի քաղաքէն Ուրհայոյ բարեպաշտ ծնողաց և յոյժ մեծատան զաւակ...» (9): «Եւ եկեալ մերձ բերդին Նախշուանու բանակ եղեալ նստաւ, այնքան մերձ, որ թէ քիմնք (հրացան) ձգէին հասանէր (22): «Եւ արդ ծանուցեալ հեծեն, յոգոց հանեն» (70): «Ահա ազգս Հայոց մեծ և փոքր երես զարձուցին յինէն և զքեզ սիրեն» (225): «Առանց երես տեսանելոյ յետուստ կուտէ դրանն խօսեցան...» (145):

Պատմությունը առատ է համեմատություններով, թեւովոր խոսքերով: Ահա մի քանի օրինակներ. «Սկսան անխնայ կոտորել զնոսա որպէս զգայլս, որ մտեալ ի մակաղատեղս խաշանց...» (51) «Եւ Սարգարն ի մէջ իւրում բանակին կայր, բայց վշտազին ցաւօք իբրեւ զկին ծննդական պաղատաւոր երկօք...» (76): «Եւ իբրեւ հասանէր հրաման արքունի ի տեղին՝ առժամայն որպէս հուր բորբոքեալ ընդ եղեգն՝ գումարէին զամենայն հրէայան» (478): «Եւ առին զթագաւորական գանձն, որ էր որպէս զմահարար թոյնս թձի և պատճառ նոցին կորստեան (150)»: Դավրիժեցին հալելադրություններ, մակդիրների կուտակումներ ավելի շատ է օգտագործում, քան XVII դարի որեւէ այլ հեղինակ:

«Հանապազօրդ հաշէին, մաշէին, հեծէին և հառաշէին, թէ զփարդ արդեօք իցէ հնար փրկութեան սրբոյ նշանին» (513): «Եւ է ձին ճրկայան, բարձրահասակ, հաստաբազուկ, լայնալանջ, երկայնավիզ, կապուտագոյն, գեղեցկատես, սիգանեմ...» (511): «Որ և եկն իսկ ծանր զօրու և արար ըստ հրամանի խոնդքարին հեբքեաց, մեծեաց, հեռացոյց, տառակացոյց, ուռոյն կացոյց, զատոյց, ի բաց կացոյց, հալածեաց, փախստական արար, վտարեաց, մեկուսացոյց...» (614):

Հետաքրքրական է հատկապես վերջին նախադասությունը՝ 11 հալելադրություն կամ՝ միեւնոյն իմաստով տասնմեկ բառի ու բառակապակցության կիրառություն, սա ոչ միայն գեղեցկացնում է պատումը, այլև վկայում է հեղինակի բառօգտագործման նուրբ ճաշակի մասին:

Ինչպես նշել ենք, Դավրիժեցին չի խուսափում բարբառային, փոխառյալ բառեր օգտագործելուց: Համապատասխան օրինակները կրենք բառապաշարի քննության ժամանակ:

Ուշագրավ է նաև Զաքարիա Քանաքեռցու երկը: «Սկսայ առնել ի ժամանակի ծերութեան իմոյ և ամի կենաց իմոց՝ ի Թուին ՌՃԼԶ»⁴: Ահա

⁴ «Զաքարիա Սարկաւացի Պատմագրութիւն», գիրք III, Վաղարշապատ, 1870 թ., էջ 2:

պատմագրի հաղորդած տեղեկությունը իր պատմությունը գրելու և ծննդյան տարեթվի մասին: Ջաքարիան իր պատմությունը շարադրելիս հաճախ է օգտվել Դավրիժեցուց, որ և նշում է բազմաթիվ առիթներով:

Դավրիժեցու շատ տեղեկություններ հավաստի են, նա կարողանում է ընտրություն կատարել խառնիխուռն փաստերի մեջ, Ջաքարիայի համար ընդհակառակը, բոլոր փաստերը կարևոր են: Նահատակների վրա լույս իջնելը, վիշապի աղջիկ կուլ տալը, զանազան ժողովրդական սնոտի ապաշտությունները նա ընդունում է որպես հավաստի փաստեր և բերում է իր պատմության մեջ: Նա նաև չափազանց երկարաբան է:

Հաղորդելով որևէ պատմական եղելություն, անպայման այն մասնորամասնում է. այդպիսի բազմաթիվ օրինակներից բերենք մեկը... «Ջայս իբրև լուա Թահմաղն, իսկոյն հսպան զհայր իւր»: Դավրիժեցին ալստեղ կավարտեր իր միտքը, բայց Ջաքարիան շարունակում է. «...ոմանք ասեն լարիւ խեղդեաց, ոմանք ասեն՝ եդ բարձն ի վերայ բերանոյն և նստաւ ի վերայ նորա և շնչարգել արար և մեռաւ: Եւ ոմանք ասեն, իւրով մահուամբն մեռաւ ի խստութենէ վիրին...» (I, 16):

Ջաքարիայի «պատմագրությունը» ընդգրկում է XV—XVII դդ. իրադարձությունները: Եթե ինչ-որ տեղ, իրոք այն «իսկապես պատմություն չէ, սուտ ու ճշմարիտ, առասպել ու իրողություն վայրիվերո, խառնիխուռն ժողոված մի տեղ»⁵, ապա Ջաքարիայի գործը կարևոր է որպես այդ շրջանի բանահյուսության կարևոր սկզբնաղբյուր, մյուս կողմից՝ տարբեր խավերի առօրյա, կենցաղային մանրամասները, թուրք, պարսիկ զավթիչների դաժանությունները, նրանց կիրառած պատժաձևերի նկարագրությունը, ամբողջական են դարձնում դարաշրջանի կյանքի պատկերը: Տարբեր դիրքի ու պաշտոնի մարդկանց՝ տարբեր միջավայրում ունեցած խոսակցությունները, տրոնք հաճախ պատմիչը մեջբերում է ուղղակի խոսքի ձևով, կարևոր են դարաշրջանի լեզվի, տարբեր ոճերի առանձնահատկությունների լուսաբանման համար: Ահա կաթողիկոսի խնդրագիրը շահին. «Հզօր և մեծ թագաւորի ոտաց հողէն յայտ լիցի, զի հրամայեցեր՝ թէ թղթով ծանո մեզ զխնդիրն քո...» (II, 16), կամ՝ շահի խոսակցությունը մի հայ երեցի հետ, որը «համարձակվել էր» պատահաբար աղանատես լինելու շահի հարեմի զբոսանքին.—Ասէ Շահն, հայ ես թէ՞ թուրք, ե՛լ: Եւ ասէ, հայ եմ, երեց, երկնչիմ ի սպանելոյ. վասնորոյ ոչ յառնեմ... Ասէ շահն, վասնզի այրի ես առ յայսմ կանացմէ որոց և հաւանիս: Ասէ երէցն, դոքա իմ մայր, և քոյր և դստերք են: Ասէ շահն, քո մայր և քոյրն և դստերքն այսպէս և այնպէս առնեմ...

5 Մ. Աբեղյան, Երկեր, հ. Դ. Երևան, 1970, էջ 527:

(I, ԻԲ): Պատմութեան մեջ հանդիպում ենք տարբեր օրհանգիստների, անհեծքների:

Ժողովրդական բառ ու բանը, ժողովրդական մտածողությունը չափազանց հարագատ է Ջաքարիային: Թեև նրա շարադրանքում չկան ճոխ նկարագրություններ ու պեսպիստություններ, ինչպես Դավրիժեցու առանձին հատվածներում, բայց դրա փոխարեն Ջաքարիան անհամեմատ ավելի քիչ է օգտագործում թուրք-պարսկա-արաբական փոխառյալ բառեր, բարբառային բառերն ու բառաձևերը նույնպես հաճախական չեն:

Գրաբարի քերականական համակարգում նկատվող շեղումներն էլ ղգալիորեն քիչ են: Այսպես, Ի—ԻԳ գլուխներում հոգնակի բոլոր կազմություններն ու կրավորական ձևերը կանոնիկ են: Երբեմն նա օգտագործում է այնպիսի բառեր, կապակցություններ ու քերականական ձևեր, որոնք նույնիսկ դասական գրաբարում հազվադեպ են կիրառվում: Օրինակ, այսպես կոչված, անմիջական ապառնին գրաբարում, հատկապես Աստվածաշնչի որոշ հատվածներում, արտահայտվում է հանդերձեալ + օծ. բայ + անոռոշ դերբայ կառույցով⁶: Ջաքարիա Սարկավագին նույնպես ծանոթ է այդ ձևը: «Ամենայն բանք մեր զոր գրեցաք, յաղագս այսմ վանաց է, զորմէ հանդերձեալ եմք ճառել: Հեղակարծումն ժամու (I, ԼԴ), դիպան (ի դիպանոշ) (II, ԼԲ)—(«բանտ», «տնային կալանք»), քաղիւրք (II, ԻԹ), «ստամոքս», զքաւ «վերջ, ավարտ» բառերն ու կապակցությունները խորթ չեն Ջաքարիային:

Ջգացվում է, որ հեղինակը քաջածանոթ է գրաբարին և առանց մեծ ճիգերի, պատեհ առիթով, օգտվում է գրաբարի բառապաշարի ու քերականության գանձարանից: Հանգամանք, որ չենք կարող ասել Գրիգոր Դարանաղեցու մասին:

Դարանաղեցին ծնվել է 1576 թվականին, երկար տարիներ ապրել է Կ. Պոլսում, Երուսաղեմում, եղել է Ղրիմում: Նա իր աշխատությունը⁷ գրել է կյանքի վերջին տարիներին:

Ինչեւիով կենսագրական բնույթի երկ՝ Դարանաղեցու «Ժամանակագրությունը» իր կառուցվածքով ու արժեքով զգալապես տարբերվում է Դավրիժեցու և Քանաբեռցու գործերից: Բայց հաշվի առնելով երկի ծավալը, շարադրանքի բնույթը, ինչպես նաև հայ և դրացի ժողովուրդների պատմությանը վերաբերող բազմաթիվ տեղեկությունները, ուսումնասիրողներից շատերը «Ժամանակագրությունը» դիտում են որ-

⁶ Տե՛ս Ա. Արաճապյան, Հայերենի դերբայները և նրանց ձևաբանական նշանակությունը, Երևան, 1953, էջ 281:

⁷ Ժամանակագրութիւն Գրիգոր վարդապետի Կամախեցոյ կամ Դարանաղեցոյ, Երուսաղէմ, 1915:

պես պատմագրական բնույթի ստեղծագործություն⁸, որտեղ կարևոր տեղեկություններ կան XVII դարի առաջին կեսին Արևմտյան Հայաստանում, հատկապես իր ծննդավայր էրզրումի գավառում կատարված իրադարձությունների, մի շարք գաղթավայրերի մասին: Զգացվում է, որ գրաբար շարադիրը հեղինակի տարերքը չէ: Երբեմն գրաբար գրելու ձգտումը հանգեցնում է խրթնաբանության, նախադասությունների անկապակցության: Ահա մեկ օրինակ. «Եւ էր տէր խաչատուր անուն արեղայս այս ի մեր մանկական ժամանակին, որ երեւալ սորա ի մեր խեղաթիւր կարգ և կրօնք խառնակեալ ժամանակի, այլ խաւարն անգիտութեան շուրջ պատելով զամենեսեան եւ բարեկարգութիւնք քնաւ ոչ ուրեք երեւեալ ի վանորայսն, որ միայն սուտ անուամբ էր վանք և արեղայք, որ աշխարհականաց տունք շատ լաւք էին քան սուտանուն վանորայքն...» (505): Նման հատվածներ շատ կան (տե՛ս էջ 54, 78, 111, 130...): Դրանք աչքի են ընկնում երկարաշունչ նախադասություններով՝ դերբայների ու դիմավոր բայերի զուգորդմամբ, բուն մտքի հետ չկապվող շեղումներով, քերականական ժամանակների անհամաձայնությամբ, ավելորդ նախդիրների (նախադրությունների) օգտագործմամբ և այլն:

Դարանաղեցին նույնիմաստ նախդիրներ ու նախադրություններ կողք-կողքի շատ է կիրառում: Օրինակներ. «Եւ այս Ղազարիս ոչ եղեն կատարեալ աշակերտք, ոչ վասն ծոյլ եւ պղերգ լինելոյ աղագաւ, այլ վասն վաղամահ լինելոյ սակս...» (356) «Վասն ագահութեան արտից աղագաւ անհաշտ թշնամութիւն ունի ընդ մեզ» (411): «Եւ յետ քանից աւուրց յետոյ...» (548): «Վասն անպարտ սպանմանն պատճառին» (550) «Եւ նա բարկացեալ ասաց թէ յինչ սակս պատճառին տամ» (275): «Նա նստեալ առ աղբերին վերայ հացիկ ճաշակէր» (534): Նման կիրառությունները մի կողմից տվյալ դարաշրջանում գրաբարի շատ քերականական կարգերի ու խոսքի մասերի ոչ հստակ գործածության, մյուս կողմից էլ հեղինակի կողմից դրանց ճիշտ գործածությունը չմանալու արդյունք են: Գրքում բաղմամբիվ են գրաբար-աշխարհաբար ոչ միայն քերականական, այլև բառային զուգաձևությունները: «Բամբակ ունինք ցանած և շատ ալգիք ունիմք (529), մենք-մեք, չենք-չեմք, եկեռ են-եկեալ... և այլն:

Առանձին տեղերում էլ, որտեղ գրաբարը կանոնիկ է, զգացվում են ընդօրինակումներ: Գրքի շատ հատվածներ սկսվում են «Եւ դարձեալ դարձեալց ի յոճ կարգի պատմութեան...» (308), «Դարձեալ դարձեալց

⁸ Դարանաղեցու կյանքի և նրա աշխատության մասին տե՛ս Առ, Եժ, հ. 3, գիրք 1-ին, ինչպես նաև «Ժամանակագրության» հրատարակիչ Մեղրոպ վարդապետ Նշանյանի ընդարձակ առաջարանը:

յառաջի յոճ կարգի (239), «Եւ էր ոմն... (այլ, վարդապետ, անուն...) և այլն: Նման ոճերը անշուշտ, ընդօրինակումներ են մեր մատենագիր-ների գործերից:

Գրքում գերիշխող են ոչ գրաբար (աշխարհաբար, բարբառային) հատվածները, որոնք ժամանակագրության լեզվական ատաղձն են:

* * *

XVII դարի պատմագրությունը ներկայացնում են հիմնականում այս հեղինակները⁹: Սրանց գործերը կարևոր տեղեկություններ են հաղորդում տվյալ դարաշրջանի հայ (ինչպես նաև դրացի ժողովուրդների) կյանքի բազմաթիվ բնագավառների վերաբերյալ:

Դրանք հավաստի ու կարևոր նյութ կարող են տալ նաև ժամանակաշրջանի լեզվի քննության համար: Իհարկե, և՛ պատմագրության արժանիքների, և՛ շարադրանքի լեզվի հստակության ու մաքրության տեսակետից նշված գործերը հավասարարժեք չեն:

Դավրիժեցին առավել հավաստի ու քննախույզ պատմագիր է: Հայ վերածնվող պատմագրության լավագույն ներկայացուցիչներից մեկը, իսկ նրա ստեղծագործության լեզուն գրաբարն է: Աշխարհաբարն ու բարբառը հեղինակն այնքան հմտորեն ու տեղին է օգտագործում, որ չի խախտվում նրա ստեղծագործության լեզվական հենքը՝ գրաբարը: ավելին՝ ալն, կարծես, ձեռք է բերում կենդանի լեզվի հատկանիշներ:

Զաքարիա Քանաքեռցին որպես պատմագիր դիջում է Դավրիժեցուն, բայց նրա գրաբարը ավելի «գրական» է, իսկ աշխարհաբար-բարբառային տարրերն էլ համեմատաբար քիչ: Դասական մատենագրությանը բնորոշ բառերն ու ոճերը, այլև քերականական ձևերը նա օգտագործում է անկաշկանդ ու նպատակասլաց:

Դարանաղեցու ժամանակագրությունը, ընայած իր ծավալին, և՛ պատմագրական, և՛ լեզվական տեսակետից (նկատի ունենք գրաբարը) զիջում է նախորդ երկուսին:

* * *

Պատմագրության մեջ կարելի է զետեղել նաև մանր ժամանակագրությունները. վերջիններս սովորաբար փոքրածավալ են, դրանց հաղորդած տեղեկությունները վերաբերում են տվյալ ժողովրդի պատմության համեմատաբար կարճ ժամանակահատվածի այս կամ այն իրա-

⁹ Ինչպես նշել ենք, ուսումնասիրողները Դարանաղեցուն համարում են և՛ ժամանակագիր, և՛ պատմագիր: Նույնպես և Ծ. Քյոմուրճյանին կարելի է համարել և՛ պատմագիր, և՛ տարեգիր:

դարձության: Բայց տվյալ դարաշրջանի մանր ժամանակագրությունները, հատկապես իրենց ամբողջության մեջ, արժեքավոր փաստեր են հաղորդում պատմության, դարաշրջանի լեզվավիճակների քննության ու լուսաբանման համար: Չի կարելի անտեսել նաև ազգագրական, բանահյուսական, աշխարհագրական տեղեկությունները:

Հայ բազմադարյան մատենագրության մեջ զգալի թիվ են կազմում մանր ժամանակագրությունները, այդ թվում և XVII դարում գրվածները¹⁰:

Թեև ժամանակագրության ժանրային հիմնական առանձնահատկություններից մեկը փոքր ծավալն է, բայց երբեմն որևէ կոնկրետ իրադարձություն հաղորդող տեղեկության հետ հանդիպում ենք ավելի ծավալուն հաղորդման: Լեզվական քննության տեսակետից վերջիններս ավելի նպատակահարմար ու փաստառատ են: Ժամանակագրություններն մի մասում գերիշխողը զրաբարն է, միջին հայերենի, աշխարհաբարի ու բարբառային տարրերի սակավ գործածությամբ Անանուն ժամանակագիր, Անանուն Լիվոնացի, (ՄԺ, I), Անանուն Վանեցի, Դավիթ Բաղիշեցի (ՄԺ, II) և այլն: Իսկ Հակոբ Կարնեցու, Բարսեղ Գրիչի, (հ. 1), Խաչատուր Կաֆայեցու, Դարբիել Թոխաթեցու ժամանակագրություններում զրաբարը ետին պլան է մղված:

Երբեմն միևնույն իրադարձությունը մի հեղինակ շարադրում է զրաբարով, մի ուրիշը՝ աշխարհաբարով: Անշուշտ նման դեպքերում գերունի հեղինակի լեզվական նախասիրությունն ու զրաբարի իմացությունը: Նկատելի է, որ ավելի վաղ կատարված իրադարձությունները հաճախ ներկայացվում են զրաբարով, իսկ իրենց ապրած ժամանակներն մասին խոսելիս հեղինակները սկսում են օգտագործել աշխարհաբար, բարբառային ու փոխառյալ բառեր:

Այսպես, Դավիթ Բաղիշեցու ժամանակագրության հին ժամանակներին վերաբերող հատվածները գրված են ընտիր զրաբարով: Հեղինակը ոչ միայն օգտվել, այլև, ինչպես ինքն է խոստովանում, ծաղկաքաղ է արել մեր պատմիչներից: Անցյալի իրադարձությունները նկարագրելիս Բաղիշեցու լեզուն նմանվում է այն հեղինակի լեզվին, որը ներկայացրել է տվյալ ժամանակաշրջանը, և որից օգտվել է նա:

Իսկ երբ հեղինակն անցնում է XVII դարի դեպքերին, ապա զգացվում է դարաշրջանի լեզվի ազդեցությունը. Ներսէսի Ռէրապետի (362),

¹⁰ Մանր ժամանակագրությունների հավաքման և հրատարակման շնորհակալ ու գծվար աշխատանքին վաղուց ձեռնամուխ է եղել ԳԱ պատմության ինստիտուտը, այժմ հրապարակի վրա է երկու հատորը, տե՛ս Մանր ժամանակագրություններ, XIII—XVIII դդ. (հ. 1, Երևան, 1951, հ. 2, Երևան, 1956) հատորները կազմել և ծանոթագրել է Վ. Հակոբյանը:

գումբէքներն, զյսցերն (358), դուլ, շաուլ (363), արգ առին (362) և այլն:

Գրաբարը գերիշխող է նաև Վարդան Բաղիշեցու ժամանակագրության մեջ, բայց փոքր ծավալը և շարադրանքի ձևը (իրադարձությունները սոսկ ժամանակագրական կարգով թվարկելը) հնարավորություն չեն ընձեռում նշելու այս հեղինակի լեզվական առանձնահատկությունները:

Չնայած փոքր ծավալին, ժամանակագրություններում նույնպես ըզգացվում է ոճական տարբեր հնարանքների առկայությունը: Միևնույն փաստը մեկը կարող է արձանագրել միայն, մյուսը՝ դրա հետ միասին արտահայտել իր զգացմունքները. առանձին դեպքերում, որոշ հատվածներ գեղարվեստական արձակի երանգավորում են ստանում:

Նման լավագույն նմուշ է Անանուն հեղինակի մի ժամանակագրությունը (տե՛ս ՄԺ., հ. 1, էջ 181—188):

Այն ընդամենը 8 էջ է և վերաբերում է հիմնականում 1604—1608 թթ. իրադարձություններին: Այդ դեպքերը նկարագրել են և՛ Դավրիժեցին, և՛ Դարանաղեցին, և՛ Քանաքեռցին, բայց Անանունի նկարագրությունը ուրույն է: Ահա Արաքսն անցնելու տեսարանը. «...Եւ ապայ զինուորացն զամենեսեան ժողովեցին ի յափն Երասխայ և զի սակաւ էր նաւն ի յանցուցանելն, քեցեցին զամբոխն աշխարհաժողով և ի գետն մղեցին և սկսաւ ջուրն լինել նոցա գերեզման և յուղարկաւոր... Ապայ յուսահատեալ հարց և մարց մանկանց ասէին լերանց, թէ «անկերուք ի վերայ մեր և բլրոց թէ ծածկեցէք զմեզ» (183):

Ավելի հուզիչ է Սպահան հասած հայերի վիճակի նկարագրությունը. «Մերքն հիւանդաքայլ ոտիւք տարակոյս տկարութեամբ ի հնութենէ ժամանակին, երիտասարդք փոխանակ ուրախութեան և ձայնիւ երգոյն, ի մոնչիւն լարոյ հեծեծէին, նորասէր առագաստի հարսն ու փեսայն փոխանակ ցնծութեան և խրախութեան, զգուժիւ զգածեալ և ծանրացեալ, ծարրասեր և սնգորասէր, ամրածածուկ, քողածիգ, պարկեշտ կուսանքն և օրփորդքն հոլանի եղեալ զիւղաթոր մի ցցունս և վարսս յանդգնաբար մերկացեալ և խայտառակեալ, հովասնունդ և փափկասուն գեղամօթ-ղած և ողջախոս...»¹¹ Բարդ բառերի (երբեմն նորաստեղծ) նրբաճաշակ օգտագործումը ժամանակագրության ոճական առանձնահատկություններից մեկն է:

Ձանձրալի չեն երկարաշունչ նախադասությունները, որովհետև հեղինակը նրանք կապակցում է հմտորեն, խուսափում ոչինչ շասող բառակոտակումներից:

¹¹ Նույն տեղում:

XVII—XVIII դարերում վանում կատարված իրադարձություններին է վերաբերում Անանուն վանեցու ժամանակագրությունը: Այստեղ փոխառությունները զգալիորեն քիչ են, գրաբարից շեղումներն էլ՝ հազվադեպ:

Մանր ժամանակագրությունները շատ ընդհանրություններ ունեն, ուստի բոլորին անդրադառնալը նպատակահարմար է: Խնդրո առարկա չենք դարձնում նաև ոչ գրաբարագիր ժամանակագրությունները: Վերջիններիս ուսումնասիրությունը անհրաժեշտ է աշխարհագրի սկզբնավորման, պատմական բարբառագիտության որոշ հարցերի լուսաբանման համար, որը դուրս է սույն աշխատանքի շրջանակներից:

2. ՓԻԼԻՍՈՓԱՑԱԿԱՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Դարաշրջանի հայ փիլիսոփայական մտքի առաջընթացը կապված է հատկապես Ստեփանոս Լեհացու և Սիմեոն Զուղայեցու հետ: Սրանց մասին, և ընդհանրապես փիլիսոփայության պատմության վերաբերյալ, կարևոր տեղեկություններ է հաղորդում Առաքել Դավրիժեցին:

Ստ. Լեհացին ծնվել է Լվովում, «Որ էր ինքն ի մայրաքաղաքէն Իլովայ և յազգէն հայոց... որ ի տիս տղայութեան իրոյ վարժեցաւ ի դպրատունս Իլովացոց՝ գրով և լեզուան կատինացոց և ուսաւ զարուեստ քերականութեան և զարտաքին գիրս փիլիսոփայից...»¹², Համառօրեն մանկության տարիներին հայերեն չի իմացել, այլ սովորել է հետագայում՝ էջմիածնում, որտեղ և ձեռնամուխ է լինում թարգմանության գործին: Նրա կարևոր թարգմանություններից են «Ի գրոց պատճառաց Արիստոտելի կամ ոմանց թուի Պրոկլի», «Գիրք բնազանցական Արիստոտելի և լուծմունք նորին», «Հայելի վարուց որ կոչի Ֆրանկաց Հարաւնց վարք», կրոնական շատ գործեր, այդ թվում և Ղուրանը¹³:

Ս. Զուղայեցին ստեղծագործել է XVII դարի առաջին կեսին: Զուղայեցին օգտվել է համաշխարհային փիլիսոփայական մտքի լավագույն ներկայացուցիչներից՝ Պլատոնից, Փլոնից, Պորփյուրից, Պրոկլից, Թովմա Արմինացուց և շատ ուրիշներից¹⁴: Վերականգնելով հայ փիլիսոփայության նոսրացած ավանդույթները, նա խոր հետք է թողնում ինչպես հայ, այնպես էլ վրաց փիլիսոփայական մտքի զարգացման հետագա ընթացքի վրա¹⁵: Նա հեղինակ է նաև քերականության, որը ժամանակի լավագույն դասագրքերից է:

¹² Առաքել Դավրիժեցի, Պատմություն..., Իթ, 407:

¹³ Տե՛ս Լեո, ԵԺ, հ. 3, էջ 410:

¹⁴ Հ. Միքայել, Սիմեոն Զուղայեցի, Երևան, 1971, էջ 35:

¹⁵ Նույն տեղում:

Նշանակալից երևույթ էր նաև նրա տրամաբանությունը, որը ընդօրինակվել և ցայսօր էլ պահպանվել է հարյուրավոր ձեռագրերում:

Բնականաբար, մեզ առաջին հերթին հետաքրքրում է փիլիսոփայական գործերի լեզուն¹⁶:

Ակնհայտաբար, սրանք զերծ են բարբառային և փոխառյալ բառերից (խոսքը վերաբերում է թուրք-պարսկերեն-արաբերեն նոր փոխառություններին): Դարերի ընթացքում ինչպես ինքնուրույն երկերի ստեղծմամբ, այլև՝ հին հունական փիլիսոփայության նշանավոր գործերի թարգմանությամբ գրաբարը զրոսեորվել է նաև որպես փիլիսոփայության լեզու: Այդպիսին էր և XVII դարի գրաբարը: Ստեղծված հարուստ գրականությունն ու փիլիսոփայական տերմինաբանությունը անշուշտ օժանդակել են փիլիսոփայական մտքի զարգացմանը՝ նոր պայմաններում: Ուրեմն փիլիսոփայական երկերի լեզուն բնականաբար հակված է դեպի «հինը»: Այլ կերպ ասած, բարբառային-ժողովրդական, նոր օտար փոխառությունների նվազ գործածումով, պահպանելով գիտական լեզվի պատշաճ մակարդակ, այն ավելի շատ ընդհանրություններ ունի վաղ գրաբարի հետ: Գրաբարի դասական քերականության ավանդների օգտագործման միտումը փիլիսոփայական գործերի լեզվի դիսավոր առանձնահատկություններից մեկն է:

Անշուշտ դարաշրջանի ազդեցությունն էլ կա. նորակազմություններ, աշխարհաբար որոշ ձևեր, գրաբարին խորթ կազմություններ, լատինաբան ձևեր. ինչպես՝ «գլխի կենցաղումս ոչ կարեմք զնոսա գիտել»: (Ստլ. 12): «Նիւթ իմանալի դնի ի սահմանում քանակութեան» (Ստլ. 42): «Երբայցիցի գտլն Պօղոսի ոչ կարե բառնիլ ի նմանէ» (տրմբ. 22): «Երբորդն է զենթակայէ և նենթակայում...» (տրմբ. 30): «Չորրորդն է զենթակայէ և ոչ նենթակայում, որ է մասնաւոր գոյացութիւն...» (տրմբ. 30):

Սակայն այս ձևերը հաճախական և որակակազմ չեն:

16 Քննության ենթ առել Զուղայեցու և Ստ. Լեհացու մի շարք ինքնուրույն և թարգմանական գործեր՝ Մատենադարանի № 5074 ձեռագիրը, որտեղ զետեղված են «Դիոն Արիսպաղացույ մատենագրութիւնք» (թրգմ. Ստ. Լեհացու) «Երբոց պատճառաց Արիստոտելի կամ Պրոկղի» և Ստ. Լեհացու «Բանք իմաստասիրականք և աստուածականք»-ը: Օգտագործել ենք նաև № 2303 ձեռագիրը (Ս. Զուղայեցու մի շարք թարգմանություններ՝ «Մեկնութիւն Պրոկղի», «Յաղագս նշանակութեանց բառից տրամաբանականաց» և այլն): Հղումների դեպքում կնշենք ձեռագրերի համարը և էջը: Տպագիր գրքերից մեր ձեռքի տակ է եղել Զուղայեցու «Քերականությունը և Տրամաբանությունը» (Կ. Պոլիս, 1728): Իհարկե լեզվական քննության համար առավել կարևոր են ինքնուրույն, քան թարգմանական գործերը, բայց քանի որ թարգմանություններն էլ կատարվել են նույն դարաշրջանում՝ նույն հեղինակների կողմից, ուստի և մենք չենք կարող շրջանցել դրանք:

Թեև Ս. Զուղայեցուն կարելի է համարել լատինաբանության դեմ առաջին ընդվզողներից մեկը, այդուհանդերձ, ինչպես նկատելի է հենց վերոգրյալ օրինակներից, լատինաբան գրաբարի որոշ ձևեր կիրառվել են նաև նրա կողմից:

XVII դարի փիլիսոփայական գործերի ընդհանուր հատկանիշներից մեկն էլ նրանց պարզությունն ու հասկանալիությունն է, պայմանավորված՝ ոչ թե փիլիսոփայական ըմբռնումների ու շոշափվող հարցերի մակերեսային քննությամբ, այլ բարդ հասկացությունները ըստ հնարավորին պարզ ու մատչելի ներկայացնելու, ընթերցողին հասկանալի դարձնելու մտադրությամբ: Այսպես, ամենաթուրքիկ համեմատությունից իսկ նկատելի է, տր. Ստ. Սյունեցու (VIII դար)՝ Դիոնիսիոս Արիսպագեցու թարգմանությունը շատ ավելի խրթին է, քան նույն գործի՝ Ստ. Լեհացու թարգմանությունը:

Փորձենք առանձնացնել փիլիսոփայական երկերի լեզվական մի շարք առանձնահատկություններ, որոնցով նրանք տարբերվում են այդ դարաշրջանի այլ գործերից:

Առաջին հերթին պետք է նշել բառապաշարը: Այն չի ընդգրկում պետական-հասարակական կյանքի զանազան բնագավառները՝ կենցաղը, մարդկանց առօրյա կյանքն ու աշխատանքը, այստեղից էլ՝ այն պարզ հետևությունը, որ փիլիսոփայական երկերի լեզուն և հատկապես բառապաշարը դարաշրջանի կյանքի լեզվական անմիջական արտացոլումը չի տալիս: Բառապաշարը հիմնականում ընդգրկում է փիլիսոփայական, աստվածաբանական, տրամաբանական հասկացություններ: Վերացական հասկացությունները (և դրանք՝ արտահայտող բառերը) ավելի զերակշիռ են, քան կոնկրետ առարկայական իրողություններ արտահայտողները:

Ներքոգրյալ և նման կարգի բառերը ամենահաճախականն են: Անորոշելի, աստուած, աստուածաբար, արարիչ, արարչական, արարողական, բազմադիմի, բացայայտեմ, բացասութիւն, բացերեւութիւն, բղշախոհութիւն, գերագոյ, գերակայ, զգայական, իմաստակ, իմաստասէր, հակակայ, համագոյ, ներտրամադրեմ, նիւթ, նիւթեղէն, սահման, սահմանեմ, տրամաբանութիւն, փաղանոս...

Զգալի թիւ են կազմում բարդ բառերը: № 5074 ձեռագրի միայն 67 բ և 68 ա էջերում օգտագործված են ավելի քան 20 բարդ բառեր, որոնցից են՝ աստուածամեմեմ, աստուածամեմանալէս, աստուածատեսակարար, դիւրամուտ, դիւրանցագոյն, դիւրաջեռն... ահա այլ օրինակներ՝ անփոխագործութիւն (74), դուզնաբանագոյն (328), հեշտակալալելուլ (75):

Նույնպես շատ հաճախական է միևնույն արմատից կազմված բա-
ռաձևերի կողք-կողքի գործածությունը. «Եւ տես զի իմանալի է իմա-
ցողն և իմացական իմացեալն (Ստղ., 235բ): Եւ զգերագոյն գերագոյա-
պէս ահաբանել» (անդ, 326): «Ուստի ամենայն կամ անհակադարձական
է, կամ ինքնադարձական կամ այլադարձեալ (№ 5074, 155բ): «Զի ոչ
է անշարժ և ինքնաշարժ, այլ միայն շարժելի (անդ, 166բ): «Դուրսիւն
դրելոյն է և դրեալն դուրսեամբն է» (տրմբ., 49): «Թե քեւատրինն է և
քեւատրն քեւովն է քեւատր» (անդ., 50):

Ինչպես և այլ շրջանի փիլիսոփայական գործերում, Զուղայեցու և
Լեհացու մոտ բավական տարածված են ածանցավոր բառերը:

Ան.-Անիմացական (15), անճառելի (15), անմարմնոցն (14), ան-
մատչելի, (14), աննմանք (14), անկատար (21), անսահմանելի (17),
անսրբազան (21):

Գեր.-Գերագոյ (71) գերագոյն (70ա), գերապետագոյն (71), գե-
րադարձաբար (71), գերալոյս (326բ), գերասերտիչ (301բ)¹⁷:

Ներ.-Ներածեմ (446բ), ներգործութիւն (72), ներիմացում (417բ),
ներհակ (443բ),

Ական.-Ճշմարիտն է սահման և ելը իմացականին և բարին է սահ-
ման ցանկականին (429բ): Ազնուական, ամբողջական (447բ), բնական
(429բ), գործնական (430բ), մասնական (430), մարմնական (ն. տ.),
յաւիտենական (429բ), յարամնայական (447բ), նիւթական (430բ):

Բար.-ամբողջաբար (38), բնաւորաբար (26), նախկնաբար (28),
նուաղաբար (67), պետաբար (53, 54) քահանայապետաբար (55):

Գոյն.-առաւելագոյն (329), բազմաբանագոյնք (328), դուզնաբա-
նագոյն (328), ընտանեգոյն (329բ), հեռագոյն (328բ), մերձաւորագոյն
(328բ)...

Նկատելի է դերբայների առատ կիրառությունը, հաճախական են
հատկապես լի-ով ապառնիները. Օրինակներ. «Դնելի ընդունեն» (20):
«Ամենայն նիւթ գոլ իմանալի» (20): «Յաղագս որոց բանս է վարկա-
նելի» (63): «Որպէս հասանելի է պատմել զառի յաստուածանմանու-
թիւն» (71): «Բայց սկսանելի է բանիս և խուզելի խորհրդական» (76):
«Պատասխանի տալի է ճշտապէս» (240): «Թոյլ տալի է ահաբանիլ»
(302): Վաղ գրաբարում այս ձևերը, հատկապես որոշ բառերի համար,
այնքան էլ տարածված կիրառություն չունեին:

Փիլիսոփայական երկերի լեզվին, թերևս նաև այդ դարաշրջանի

17 Հղումները բոլոր էջերի վերաբերում են № 5074 ձեռագրին:

գրաբարին բնորոշ պետք է համարել բայանունների առատ գործածությունը (հրեմմն՝ անորոշ դերբայի փոխարեն): «Ելումն որդւոյն է ի ձեռն գործոյ իմացման, իսկ ելումն հոգւոյն սրբոյ է ի ձեռն կամաց» (404բ): «Սարմացումն է տեսակ երկիւղի» (408բ): «Հաւանումն պատահի երեք կերպիւր...» (424բ): «Ամենայն բարձմունք շարաց բարի են... Դաւթի զԴոդիաթ սպանելն և Սամուելի զԱգագ սպանանելն են բարձմունք շարաց»¹⁸ (տրմբ, 154):

Նկատելի են հոնտորական հարցի, միադիմի բայերի բազմաթիվ գործածություններ: Եթե օրէն է, պարտ է, պիտոյ է... ձեռքը տարածված են նաև վաղ շրջանի գրաբարում, ապա՝ օրինաւոր է, անկար է և նման այլ ձևեր ավելի շատ բնորոշ են ուշ շրջանին: «Եթե օրինաւոր է ինձ ասել» (22): «Անկար է գոյ անդամ մարմնոյ միոյ, այլ մարմնոյ» (տրմբ. 39):

Փիլիսոփայական-տրամաբանական դործերին բնորոշ պետք է համարել նախ... ապա կառույցների, պատճառի, հիմունքի պարագա երկրորդական նախադասություններով բարդ նախադասությունների առատությունը, սահմանումների, դատողությունների բնույթ կրող ձևակերպումները: Օրինակներ, «Նախ զի որպէս բանն հօր... երկրորդ զի ճշմարտագոյն և կատարելագոյն դմեզ լուսաւորէ...» (6): «Նախ մաքրիլ և ապա լուսավորիլ» (26): «Եւ ուրն է ոչ է տեղի. զի տեղին ոչ ցուցանէ դառնակալ ինչ գոլ ընդ տեղեալ» (տրմբ., 66) «Գինեմոլն ոչ է սիրօղ իմաստութեան, ուրեմն զինեմոլն ոչ է փիլիսոփայ» (տրմբ., 160): «Շարամանութիւն է բաղհիսութիւն պարզ ձայնից, առ ի յայտաբերել զներտրամադրեալն» (անդ. 90):

Տարբեր խոսքի մասերի (նույնիսկ նախադասությունների) առարկայացումը ոճական բնորոշ միջոց է Զուղայեցու մոտ:

«Եւ այս յայտ է, զի որ ի զինչէումն ստորոգի գոյացութիւն է. իսկ գոյնն զսպիտակէն ի զինչէումն ստորոգի» (տրմբ. 82)¹⁹, «Իսկ Ոչն է հանգէտ ոչ ոքին»: «Եւ ոչ ոչոքն է հանգէտ ումին» (113): «Որք են կարճառօտ պատասխանիք հակասականք, յոքն ստորական և ոչն բացասական» (164): «Մարդ է կենդանի երկոտանի՝ կարօղ նաւել»: «Ահա կենդանին և երկոտանին են գոյացականք, իսկ կարօղ նաւելն է պատահական» (156):

Քվարկված հատկանիշներն էլ իրենց ամբողջության մեջ կարելի է համարել գործառական ոճի յուրատեսակ արտահայտություն:

¹⁸ ՆՁԲ-ն Բարձմունք բառը չունի:

¹⁹ Այս շարքի բոլոր հոգւմները վերաբերում են Ս. Զուղայեցու «Դիրք տրամաբանութեանը»:

Ստ. Լեհացու և Զուղայեցու մոտ, անշուշտ, նկատելի են լեզվական այլ հատկանիշներ, սակայն դրանք բնութագրական են ոչ թե փիլիսոփայական երկերին, այլ դարաշրջանի լեզվական մտածողությանը:

3. ՀԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆԱՅԻՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Հայ մատենագրության սկզբնավորման շրջանից իսկ հանդիպում ենք հիշատակարանային (մեմուարային) գրականության առանձին արտահայտությունների՝ վարքագրություն (կորյուն), պատմական հուշագրություն (նդիշե), և հիշատակարաններ (սփռված տարբեր ձևագրերում):

Հիշատակարանային (մեմուարային) գրականության բուռն զարգացումը բնորոշ է սակայն վերածնության շրջանին: Հայ գրականության մեջ այդ ժանրի վերելքի շրջան կարելի է համարել XVII դարը²⁰: Նշված շրջանում երևան եկան ոչ միայն առանձին ստեղծագործություններ ու նոթեր, այլ ժանրը դրսևորվեց համարյա իր բոլոր տարատեսակներով: Դարաշրջանի հիշատակարանային գրականության ուսումնասիրությունը ոչ միայն գրականագիտական ու լեզվական, այլ նաև պատմագիտական հարուստ նյութ կարող է տալ: Անժխտելի է նաև նրա ճանաչողական արժեքը: Անդրադառնալով հիշատակարանային գրականության տեսակներին ու որոշ ստեղծագործություններին:

ա. Ուղեգրություն

Բազմադարյան պատմություն ունեցող հայ մատենագրության մեջ, տարբեր դարաշրջաններում կարելի է հանդիպել ուղեգրական-ճանապարհորդական տարբեր տեղեկությունների ու վկայությունների: Առաջին վկայությունը ըստ երևույթին պատմահայր հորենացու Նդեսիանգի:պտոս-Ալեքսանդրի-Իտալիա-Աթենք կատարած ճանապարհորդության նկարագրությունն է²¹:

XVII դարի ուղեգրական-ճանապարհորդական օրագրության լավագույն նմուշը Սիմեոն Լեհացու ուղեգրությունն է²²:

20 Մեմուարային և հատկապես հայ մեմուարային գրականության մասին տե՛ս Կ. Դանիելյան, Հայ մեմուարային գրականության պատմությունից, Երևան, 1961:

21 Տե՛ս «Մովսիսի հորենացու Պատմութիւն հայոց», Տփղիս, 1913, Գիրք 3, գլ. ԿԲ: Հետագա շրջանի մատենագրության մեջ նույնպես հանդիպում ենք ճամփորդական զանազան նոթերի:

22 «Սիմեոն Դպրի Լեհացույ Ուղեգրութիւն, տարեգրութիւն և յիշատակարանք». ուսումնասիրեց և հրատարակեց Հ. Ներսէս վ. Ակինեան: (Առաջին անգամ հրատարակվել է ՀԱ-ի և 1932-35 թթ. համարներում, իսկ 1936 թ.՝ առանձին գրքով):

Լեհացիին ծնվել է 1584 թ. Լեհաստանում: Նա մեծ վաստակ ունի բազմաթիվ ձեռագրերի ընդօրինակման գործում:

Լվով, Երուսաղեմ, Պոլիս, Իզմիր, Կրետե, Վենետիկ, Կահիրե՝ ահա այն բնակավայրերն ու լրիվ ցանկը, որտեղ եղել է Լեհացիին XVII դ. առաջին տասնամյակում սկսած իր 12-ամյա ճանապարհորդության ընթացքում: Իր տղեգրության մեջ էլ ամփոփված են այցելած երկրների ու ժողովուրդների մասին բազմաթիվ կարևոր ու հավաստի տեղեկություններ: Նա XVII դարի առաջին հայ հեղինակն է, որ վկայում է լեհ-օսմանյան (1622), լեհ-շվեդական (1635), լեհ-ռուսական (1632) պատերազմների մասին: Մեզ համար առավել կարևոր են հայ կյանքին վերաբերող տեղեկությունները, որոնք սփռված են նրա ստվարածավալ գրքի բազմաթիվ էջերում: Գերիշխողը այս գրքում ժամանակի աշխարհագրան է, խոսակցական լեզուն՝ օտար, այդ թվում և եվրոպական լեզուներից: Կատարված փոխառություններով: Դժվար է առանձնացնել գրաբար փոքր ի շատե ծավալուն հատված: Որոշ գրաբարյան քերականական ձևեր ու բառակապակցություններ էլ հանդես են գալիս աշխարհագրի հետ գիրքընդխառն, իսկ սա հենց ժամանակի աշխարհագրի առանձնահատուկ կողմերից մեկն է:

Գրաբարի նվազ գործածությունը (որպես համակարգ փաստորեն գրաբարը չի դրսևորվում) պայմանավորված չէ միայն հեղինակի գրաբարի իմացության աստիճանով կամ լեզվավիճակի ընտրության նրա նախասիրությամբ, այլ առաջին հերթին բխում է երկի բնույթից: Տարբեր միջավայրերի ու բարքերի (երբեմն իրար հակոտնյա), հասարակության տարբեր խավերի նկարագրությունները, նոր (երբեմն օտար) հասկացությունները տվյալ դարաշրջանում գրաբարի օգտագործման համար մեծ դժվարություններ են ստեղծում: Եթե պատմագրական երկերում իսկ գրաբարն արդեն իր տեղն էր գիշում աշխարհագրաբարին, ապա ճամփորդական բազմատեսակ մանրամասների նկարագրության ժամանակ գրաբարն առավել ևս գործառնելի չէր: Պատահական չէ, որ Լեհացու գրքում եղած գրաբար հատվածները բուն ուղեգրական նկարագրություններ չեն, այլ՝ միջանկյալ հատվածներ՝ հիշատակարաններ, նամակներ, գրքային ոճեր: Ահա մայրապետի խոսքերն ուղղված իր սաներին: «Ով որդեակք, մինչև ցայս տխմար եւ տգէտք էիք. եւ արդ իմաստուն եւ կատարեալ էք. որ գիտէք զչարն եւ զբարին. զի մեք վասն Աստուծոյ սիրուն պահեցաք զձեզ և սնուցաք եւ որպէս մայր զամենայն շարչարանս ձեր յանձն առաք... Արդ այժմիկ ասացէք մեզ զի՞նչ է կամք ձեր. կամի՞ք աստ մնալ եւ ծառայել Աստուծոյ մինչև ի մահ, թէ աշխարհս մտանէք եւ ամուսնանայք...» (64—65): Ներքոգրյալը սուլթանի նամակն է Լեհաց թագավորին. «...Սուլթան Օսման հզօր եւ մեծ, յաղթող ամենայնի և ոչ ումեքէ յաղթահարեալ... զոր ունիմ զՆՐԱ կողմ աշխարհիս ընդ իշխանու-

թեամբս իմով, հարկատու արարեալ զամենայն ազգս եւ զազինս...» (358): Նման դեպքերում է միայն հեղինակը դիմում գրաբարին:

XVII դարում է գրված նաև Ավգուստինոս Բաջեցու «Ճանապարհորդութիւն Յեւրոպայ»²³ գիրքը: Բաջեցին Ռուսաստանի վրայով հասնում է Եվրոպա, լինում է մի շարք երկրներում՝ հետաքրքիր տեղեկություններ հաղորդելով այդ մասին:

Ուղեգրության լեզուն անպաճուճ է, զերծ ավելորդ մանրամասներից: Ի տարբերություն ժամանակակից հեղինակների մեծ մասի, Բաջեցին ակնհայտորեն խուսափում է օտար փոխառություններից: Դրան զուգընթաց նա առատորեն օգտագործում է բարբառային բառեր ու բառակապակցություններ: Դուս արին, ասանէ դուս եկեալ, քոլ «թուփ», յեղն «հետո» (?) : Եթե ժամանակի գրաբարը ներկայացնելու հարցում այս ուղեգրության արժեքը մեծ չէ, ապա հակառակ դրան, այն զգալի է բարբառային փաստերի ներկայացման տեսակետից:

* * *

XVII դարի գրաբարագիր ուղեգրական գործերից է Դավիթ Երեցի Երուսաղեմ կատարած ճանապարհորդության նկարագրությունը՝ գրված 1635—1651 թվականներին²⁴: Ուղեգրությունը իր ծավալով զգալիորեն փոքր է վերը հիշատակվածներից, բայց այդ փոքր ծավալի մեջ զգացվում է հեղինակի գրաբար գրելու ձգտումը: Միայն մեկ անգամ ենք հանդիպում ոչ-գրաբարյան բառի ու մտածողության՝ կարմունքին վերայ: Առօրյա, ոչ գրեային արտահայտություններն էլ հեղինակը շարադրում է գրաբարով՝ «Եւ ես գիշերն ամենայն զմտաւ ածեալ զգնալն իմ սուրբ յԵրուսաղեմ լաւագոյն համարեցայ քան առ Ըստամպոլ»: Անշուշտ, եթե այս գործի ծավալն ու ընդգրկման շրջանակներն էլ մեծ լինեին, ապա ի հայտ կգար աշխարհաբարը, հնարավոր կլիներ մանրամասնել նաև լեզվական իրողություններ:

* * *

XVII դարի մի այլ ուղեգրության²⁵ մեջ պատմաաշխարհագրական տեղեկություններ են հաղորդվում Եթովպիայի և Եթովպացիների մասին: Դա Հովհաննես Թաւրունջիի ուղեգրությունն է: Մեզ հասած երկու տարբե-

²³ Այն հրատարակել է Բ. Պատկանյանը: Տե՛ս «Նշխարհք մատենագրութեան հայոց», Ս. Պետերբուրգ, 1884:

²⁴ Տե՛ս «Յուդեակ հայերէն ձեռագրաց», կազմեց հ. Յակովլբոս Տաշեան, Վիեննա, 1895, էջ 840—841:

²⁵ Ուղեգրությունը տե՛ս Ա. Ալոյսյանեան, Հայ եպիսկոպոսի մը առաքելութիւնը ի Հապեշիստան Ժէ դարուն, Գահիրե, 1946: Ուղեգրության վերնագիրն է՝ «Պատմութիւն հապաշիստանայ գնալոյ եւ գալոյ ճանապարհին ի թուին Քսի 1678»: Ուղեգրության Պոլսի

րակները՝ Պոլսի և Երևանի, լեզվական տեսակետից էական տարբերություններ ունեն։ Երևանի օրինակը ավելի հղկված ու մշակված է, գրարարյան ձևերը աշխարհաբարի համեմատությամբ ավելի հաճախական։ Համադրության համար բերենք երկու փոքրիկ հատվածներ։

Պոլսի տարբերակ—այլ եւ կայ ծառ մի մեծ որ բարձր է քան զգանկակատունն Փիզայու և տակն այնքան հաստ է որ բոլորն կու փորեն՝ 15 և 20 կամարաւ կուշինեն. եւ զլուխն փոքր ճուղ ունի, եւ պտուղ ունի, որպէս թարում փշատի նման է եւ թթվաշ ունին զայն...

Երևանի տարբերակ—Բայց կայ և ծառ մի որ ոչ ինչ գտանի ի նա, և է բարձր որպէս զանկակատուն Պիշահու և տակն այնքան հաստ է, որ Ժէ կամար և (ն) շինել ի ծառէն. և ի զլուխն ունի սակաւ ճիւղ, և պտուղն որպէս դդում և մէջն է իբրև զփշատ թըթվաշ, և մարդիկը ուտեն զայն։

Երկու տարբերակների համադրումը հետաքրքրական է հատկապես բառային հոմանիշների օգտագործման, դրանց բարբառային պատկանելության տեսակետից։ Ըստ երևույթին բնագիրը Պոլսի օրինակն է, որը հետագայում ընդօրինակվել և «գրականացվել» է այլ գրչի կողմից։

Հիմնականում վերոհիշյալ գործերն են ներկայացնում XVII դարի հայ ուղեգրական գրականությունը՝ դարաշրջանի հասարակական-պատմական, մշակութային կյանքի ուրույն արտացոլմամբ։

բ. Օրագրություն

XVII դարի հիշատակարանային գրականության մեջ առանձին խումբ են կազմում օրագրությունները։

Զաքարիա Ագուլեցու Օրագրությունը²⁶ ընդգրկում է 1647—1681 թվականները։

Օրագրությունն անշուշտ արժեքավոր է XVII դարի պատմության որոշ հարցերի լուսաբանման համար, իսկ նրա լեզվական քննությունն էլ լրացուցիչ փաստեր կարող է տալ հայ բարբառների, հատկապես Զուղայի բարբառի վերաբերյալ։ Թեպետ գրքի առաջաբանում օրագրության լեզուն դիտվում է որպես ժամանակի հայ վաճառականների խոսակցական լեզու, որը մի խառնուրդ է՝ գրաբարի և Զուղայի բարբառի յուրահատուկ արտասանությամբ և ուղղագրությամբ, սակայն, պետք է ասել, որ այնտեղ

և Երևանի տարբերակները զետեղված են նաև Հ. Անասյանի «XVII դարի ազատագրական շարժումներն Արևմտյան Հայաստանում» գրքում, Երևան, 1961 թ., (էջ 301—311), Ըստ Հ. Անասյանի Թուրքիայի դեպի Եթովպիա ուղևորության նպատակը պիտի լիներ անպայման քաղաքական և կապ ունենար ազատագրական խնդիրների հետ (տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 202)։

²⁶ Զաքարիա Ագուլեցու Օրագրությունը, Երևան, 1938 (Օրագրության գիտական տեքստը հրատարակել է Թ. Ավդալբեկյանը)։

գրաբար համարյա չկա, կան միայն հատուկներ բառեր ու քերականական ձևեր, այն էլ երբեմն ոչ կանոնիկ (հմտ. կամիւ, հանդիբեցէ, դարձեալ... են):

XVII դարում է գրված նաև Մինաս Ամդեցու Օրագրութիւնը:

Հնարավոր չէ խոսել այս գործի պատմական և հատկապես լեզվական արժեքի մասին, որովհետև հիշյալ աշխատանքը ամբողջապես մեզ ծանոթ չէ²⁷:

XVII դարի օրագրային ստեղծագործութիւններից ամենաուշագրաւը Երեմիա Քյոմուրճյանի «Օրագրութիւնն» է²⁸, Քյոմուրճյանը ծնվել է 1637 թվականին, Կ. Պոլսում: Ստացել է կրոնական կրթութիւն²⁹: Քաջատիղյակ քաղմաթիւ լեզուների (հունարեն, լատիներեն, եվրոպական մի շարք լեզուներ, թուրքերեն), հաղորդակից լինելով եվրոպական քաղաքակրթութեանը և ականատեսը՝ թուրքական բռնապետութեան, Քյոմուրճյանը լայն հասարակական-քաղաքական, գիտական ու գրական գործունեութիւն է ծավալում, որի հիմնական աղբալը թուրքական տիրապետութեան տակ ապրող հայ ժողովրդի ծանր վիճակն է: Բաղմաբնույթ են Երեմիա Քյոմուրճյանի ստեղծագործութիւնները: Նա գրել է կրոնական, աշխարհագրական-տոմարական, պատմական երկեր, տաղեր, ձոներ, ողբեր, ուղերձներ: Կատարել է քաղմաթիւ թարգմանութիւններ: Համառոտակի անդրադառնանք «Օրագրութեանը», որը բարձր են գնահատել շատ ուսումնասիրողներ. օրագրութիւնը ընդգրկում է 1648—1662 թվականները:

Այս գործը ունի ժանրի բոլոր առանձնահատկութիւնները, միևնույն ժամանակ հասարակական-քաղաքական, կրոնական, կենցաղային կյանքի փաստագրումն ու վերլուծութիւնը, պատմական քաղմաթիւ տեղեկութիւնները իրավունք են տալիս այն դիտելու որպէս պատմագրական երկ: Քյոմուրճյանը ինքը իր օրագրութիւնը անվանել է ժամանակագիր և Պատմութիւն³⁰:

27 Ամդեցու Օրագրութեան համառոտ բնութագրումը և բովանդակութիւնը տալիս է Մ. Նշանյանը իր հրատարակած՝ Ե. Զեկալի «Օրագրութեան» առաջաբանում, էջ 21-22-ի:

28 «Օրագրութիւն Երեմիա Զէլէպի Բէօմիւրճեանի», հրատ. Մեսրոպ. արքեպիս. Նշանեան, Երուսաղէմ, 1939:

29 Քյոմուրճյանի կյանքի և գործունեութեան մասին տե՛ս «Ստամպոլի պատմութեան», հրատարակել է Վ. Թորգոմյանի առաջաբանն ու ընդարձակ ծանոթագրութիւնները, «Օրագրութեան» հրատարակել է Մ. Նշանյանի ներածութիւնը, ինչպիս նաև՝ Լեռ, Եժ, հ. 3, էջ 357—362, Ն. Ակիւնյան, Երեմիա Զէլէպի Քեօմիւրճեան, ՀԱ, 1932, № 7—9: Առավել ամբողջական է ու գիտական Հ. Սահակյանի «Երեմիա Քյոմուրճյան» մենագրութիւնը, Երևան, 1964:

30 Տե՛ս Մ. Նշանյանի ներածութիւնը, էջ ԺԴ: Մենք այն քննում ենք օրագրութեան բաժնում, հաշիւ առնելով հատկապէս կառուցվածքը:

Ժամանակագրական առումով հեղինակի պատմագրական երկերից առաջինը՝ Օսմանյան թագավորության պատմությունն է՝ «Պատմութիւն համառօտ ԴՃ տարւոյ օսմանցոց թագաւորացն...»: Այս պատմությունը անտիպ է, նրանից մի հատված գետեղված է Հ. Անասյանի «Հայկական աղբյուրները Բյուզանդիայի անկման մասին» գրքում (Երևան, 1957, էջ 82—88): Պատմագրական կարելի է համարել նաև «Ստամբուլոյ պատմութիւնը», որը հրատարակել է Վ. Թորգոմյանը: Հիմնականում Կ. Պոլսի նկարագրությունն է: Գրված է գրաբարով, առատորեն օգտագործված են թուրքերեն բառեր, որոնք ամենայն հավանականությամբ գործածվել են պոլսահայերի առօրյա լեզվում: Այս երկերը մենք չենք տեղագրել Ժէ դարի պատմագրության բաժնում, որովհետև գրված են չափածո, մի բան, որը բնորոշ է պատմագրությանը:

Լինելով իր ժամանակաշրջանի զարգացած անձնավորություններից մեկը, Քյոմուրճյանը չէր կարող բավարարվել սոսկ օրագրային նշումներով: Անձնական կյանքի դրվագները նա դնում է ժամանակաշրջանի կարևոր իրադարձությունների ոլորտում, հանդիսանալով վերջիններիս ոչ միայն արձանագրողը, այլ նաև գնահատողն ու վերլուծողը: Օրագրությունը գրված է գրաբարով:

Օրագրային ժանրին բնորոշ է այս կամ այն իրադարձության կարճ ու շոր «արձանագրումը»: Քյոմուրճյանը նույնպես չի խուսափում նման ոճից: Ահա փաստագրման մի տիպական օրինակ, որը բնորոշ է օրագրային ժանրին:

Յունվար ամիս օր Եշի:

Ուրբաթս (2 յունուար) թագաւորն խիւլայեաց զղեսպանն Պարսից և ետ հրաման երթալ առ տէրն իւր:

Շաբաթ (3 յունուար), Կաթողիկոսն ի սուրբ Աստուածածին ժողով արար Զ եկեղեցով հանդերձ եւ ձայնեաց զԳարբիէլ վարդապետն անդ, եւ զբերեալ թուղթն կարդալ ետուր... (էջ 223):

Քյոմուրճյանը շատ փաստագրություններ ընդարձակում է, մանրամասնում: Նման գրելաձևը բացահայտում է երկի ոչ միայն պատմական ու ճանաչողական արժեքը, այլև լեզվական առանձնահատկությունները: Ճոխ խոսքի, երկարաշունչ ու գեղեցիկ նկարագրությունների բազմաթիվ օրինակներ կարելի է գտնել Քյոմուրճյանի օրագրության մեջ: Ահա նավագնացության մի նկարագրություն. «Եւ կացեալ զգիշերն ի բուն անդէն, առաւօտեան պահու հանդարտ հողմով երերեալ ծփայաք ի մէջ ծովուն և ի ջերմութենէ արփույն խորշակահար տօթոյն շունչը մեր նուաղէին և նեղէին ի ծարաւոյ, և էին անկեալք իբրև զկոճղ մի ի գետնի և բնաւին ի կղզեացն յառաջ քան զմղոնս Բ ոչ կարէաք երթալ... իբր զթևաւոր ընթանայր և հովանի լինէր նստելոցն, և ի քաղցրաշունչ օդոյն զովացեալ լինէին ի խորշակէն» (357—358):

Իր խոսքը գրավիչ դարձնելու միտումով նա երբեմն ընդօրինակում է հին պատմիչներին: Ապստամբների և զինվորականների ընդհարման նկարագրությունը, անշուշտ, ընդօրինակված է Նիդհեից: Ավելորդ համարելով բերել ամբողջական հատվածներ, բերենք միայն առանձին նախադասություններ:

Եղիշե (VI եղանակ)	Քյոմուրճյան (էջ 5)
1. Քաջին խիղախէին և նահատակք գողէին: 2. Անդ էր տեսանել շտապ մեծի տագնապին և դաղէտս անբաւ: 3. Ի բազմութենէ սաղաւարտիցն և ի փայլիւն պատենազէն վառելոցն իրբեւ նշոյլք ճառագայթից արեգական հասանէին:	1. Քաջին խիղախէին և արիացեալքն գողէին: 2. Աստ էր տեսանել զաղէտ և զտագնապ կորստեան նոցա: 3. Ի բազմախուռ նիզակացն և ի փայլմանէ պատենազէն վառելոցն՝ ընդ ճառագայթից արեգական սոսոստային:

Ընդօրինակման ու պատճենման փաստն ակնհայտ է, բայց ուրույն գեղեցիկ նկարագրություններ ու համեմատություններ կարելի է գտնել գրքի բազմաթիվ էջերում:

Քյոմուրճյանի օրագրության մեջ շատ են թուրքերեն բառերը, որոնք հիմնականում թուրքական իրականությանը վերաբերող անվանումներ են, բառապաշարային այնպիսի շերտեր, որոնք անխուսափելիորեն պետք է գործառնեն: Նրանց հայերեն թարգմանությունը դժվար, թերևս անհնարին կլինեն Ժէ դարի մտավորականի համար, ինչքան էլ նա խորը տիրապետեր գրաբարին: Թերևս թարգմանելու անհրաժեշտություն էլ չկար, որովհետև ժամանակի ընթերցողի համար այն դժվար ընկալելի կլինեն:

Բայց լեզվական օտարամոլությունը Քյոմուրճյանի տարերքը չէ. այդ են հաստատում նրա օրագրության շատ հատվածներ և այլ ստեղծագործություններ, որոնք չեն առնչվում թուրք իրականությանը: Նրա ողբերը, ուղերձներն ու նամակները զերծ են օտարաբանությունից:

Քյոմուրճյանի գործերում, այդ թվում և օրագրության մեջ, չնայած լեզվական տարբեր վիճակների առկայությանը, հիմնականը գրաբարն է:

Քաջատեղյակ լինելով դասական մատենագրությանը, նա հմտորեն է օգտվում գրաբարի գանձարանից: Դասական ոճերի ու քերականական ձևերի կիրառումը նրա մոտ արհեստական չէ, այլ բխում է լեզվի խոր իմացությունից. Ի պատասխանի (205), ի հասարակել զիշերոյն... (241): Տրական հոլովով ենթակա, դերբայների գործածություն դիմավոր բայերի փոխարեն, հին ու գրքային այս ձևերը խորթ չեն Քյոմուրճյանին: «Նւ մեր

նկատելի էր դուրս տեսնել զի եկեղեցի մեր էր» (24): «Եւ կրկին ասացեալ շարական քահանայից և դպրաց մինչ ի դրունս...» (54): «Եւ զայս լուեալ վէշերին այլ ոչ կարացեալ խօսել» (228): «Ժ-իս օր նշի թագաւորն ձայնեալ զվէշերն ի ներս, իւրում պալատի խեղդամահ արարեալ և ընկեցեալ արտաքս» (36):

Գրաբարի համակարգում կան նաև անկանոնութիւններ: Ահա մի քանի օրինակներ. ի ներսն (118), փխն՝ ի ներքս, շտեսի աւօք (37) փխն՝ ոչ տեսի, իմ վերայ հանգլի առաջնորդութիւն (33), փխն՝ ի վերայ իմ: Քաղցրասցի գրածն ի վերայ ստեղծուածին իրոյ (57) և այլն: Նրա լեզուն գերծ չէ նաև աշխարհաբար, բարբառային ձևերից:

Գուցե և Քյոմուրէյանն էլ աշխարհաբարը շրջանցելու նպատակը չունենր: Լինելով առաջին հայ գրողը, «որը կրում էր իր մեջ նոր ժամանակների, եմբողական հասկացողութեամբ, գրական ճաշակ ու պահանջներ»³¹, նա հմտորեն օգտագործում էր և աշխարհաբարը՝ ստեղծելով համապատասխան ոճեր՝ համապատասխան իրադրութեան մեջ:

Ուսումնասիրության կարևոր նյութ են նաև ձեռագրերի հիշատակարանները: Հատկապես XVII դարի ձեռագրերում դրանք մեծ թիվ են կազմում: Մենք չենք անդրադառնում դրանց քննությանը³²:

ԳՐԱՎՈՐ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԻ ԲԱՌԱՊԱՇԱՐԸ

Որևէ ստեղծագործության կամ որևէ դարաշրջանի լեզվի քննությունը առաջին հերթին նաև բառապաշարի քննություն է: Բառապաշարն է, որ ամբիջապես արտացոլում է արտաքին, ոչ լեզվական երևույթները: Ինչքան ինտենսիվ են պատմական իրադարձությունները, այնքան էլ ինտենսիվ փոփոխվում է բառարանը՝ հանդիսանալով այդ իրադարձությունների լեզվական-բառային արտահայտիչը: Սակայն սխալ կլինի կարծել, թե բառապաշարը միայն արտալեզվական երևույթների արտացոլումն է լեզվի մեջ: Ուսումնասիրել բառապաշարը, նշանակում է նաև վեր հանել տվյալ լեզվի բառակազմական կաղապարները, դրանց հաճախականությունը, հին, նոր, փոխառյալ ու բարբառային շերտերը, դրանց հարաբերությունները միմյանց նկատմամբ և այլն:

Ընդհանուր առմամբ հայ լեզվաբանության մեջ բառապաշարի քննությունը կատարվում էր առաջին հերթին այն տարբերակելով ըստ ժողովրդի կյանքի այս կամ այն ոլորտի (կենցաղ, ընտանիք, պետություն, իրավական-վարչական մարմիններ, հողային, հարկային համակարգ և այլն): Ներկա աշխատանքում մենք հրաժարվում ենք ավանդական այդ մեթոդից, որը կիրառելի է որևէ ստեղծագործության կամ, թերևս, որևէ

31 Ան, նշվ. աշխ., էջ 358:

32 Հիշատակարանների լեզուն ուսումնասիրում է բանասիրական գիտությունների թեկնածու Պ. Վարդապետյանը:

հեղինակի բառապաշարի քննության ժամանակ, իսկ երբ խոսքը վերաբերում է լեզվական որևէ փուլի, կամ որևէ դարաշրջանի լեզվի քննությանը, երբ առնչվում ենք տարբեր միջավայրերում ապրած հեղինակների, ամենատարբեր բնույթի ու ժանրերի բազմաթիվ ստեղծագործությունների հետ, ապա նման դասակարգումների անհրաժեշտությունը վերանում է, քանի որ այդ բազմաթան ու բազմաբովանդակ ստեղծագործությունները, բնականաբար կընդգրկեն կյանքի բազմազան կողմեր: Մյուս կողմից էլ նման դասակարգման դեպքում առաջին պլան է մղվում երկի ճանաչողական-նկարագրական գործառնությունը, իսկ լեզվաքերականական ինֆորմացիան քիչ է լինում, այսինքն՝ որևէ չափով չեն երևում բառապաշարի քերականական միտումները:

Դիտարկումները ցույց են տալիս, որ քննության առարկա շրջանում զգալի են բառային (բառակապակցային) զուգաձևությունները, այսինքն՝ միևնույն իմաստի տարբեր բառերով (ու կապակցություններով) արտահայտությունները: Բերենք մի քանի օրինակներ: Տարի || ամ. «Մեռաւ սուլթան Մուհամետն, որն ինն տարի թագաւորեաց...» (Դրնդ., 17): «Երկու ամացն միջումն ի սպառ ի սպուռ ջնջեաց...» (անդ., 18): Միաշաբաթի || կիրակի. «Եւ յորժամ եկաւ գիշեր շաբաթուն ի լոյս միաշաբաթին» (Դվրժ., 268): «Միայն ի շաբաթ օր և ի կիրակի օր լուծանէին նաւակատեաց կերակրով ի բոլոր տարին» (անդ., 291): Բաժանեալ || ուռնջեալ. «Եւ ուռնջեալ ի հօրէ, ի մօրէ... բաժանեալ տանէին ի տուն» (Սևոհդ., 19): Քշել || վարել. «Եւ զայլն ամենայն վարեցին և տարան ի քաղաքն Ֆահրատապատ» (Դվրժ., 456): «Ծորժամ լուան զգշելն երկրին հոգացին զպետս կարեաց» (անդ., 47): Խուզեմ || գերծեմ. «Խուզեաց զգլուխն և զմորուսն: Գերծէին զգլուխն և զմորուսն» (Ջըր., II, ԽԴ, ԾԲ): Թրջել || քանալ. «Ջուրն ի վեր վազէր և քանայր զմարդիկ... Դու ի ջուրն անկանիս եւ լաւ քոջիս» (Սևոհդ., 151—152): Շատ || քազում, աղջիկ || դուստր, փիլիսոփայ || իմաստասէր, աղօթեմ || աղօթս առնել, փոխանակ || ի տեղի, (եւ) էր մքացեալ օրն || (եւ) էր նսեմացեալ օրն: Բերված զուգաձևերից հաճախական են զույգերի առաջին անդամները: Բազմաթիվ զուգաձևությունների առկայությունը վկայում է լեզվական նյութի համակարգային բաշխման անավարտունության, իսկ զրավոր լեզվում գրական նորմայի անկայունության (կամ թերևս նրա չգոյության) մասին: Դասական գրաբարը նույնպես զուգաձևություններ ունիւր, բայց ոչ այդ չափով, որովհետև այդ շրջանում հայերենը միօրինականացված էր կայուն բառապաշարով՝ զերծ տարբեր լեզվամիջակների ազդեցությունից: Ընդհանրապես, լեզուներում զուգաձևերի հաճախական գործածությունը երկար չի տևում: XVII—XVIII դդ. ուսերենը, օրինակ, նույնպես առատ էր այդպիսի տարբերակներով: XIX դարում, հատկապես երկրորդ կեսին, այդ զուգաձևերը դուրս մղվեցին՝ ձևերից մեկի ընտրության ու նրա ամրա-

գրման, դրանով իսկ բառապաշարի հստակեցման գործընթացի շր-
նորհիվ):

Այդ երևույթը XVII դարում չէր կարող կատարվել մեր լեզվում,
որովհետև թեկուզ և գրաբարագիր գործերում, անպայմանորեն իրենց
ազդեցությունը կունենային (և ունեին) միջին հայերենը, նոր ձևավորվող
աշխարհաբարը, բարբառները, (աշխարհաբարի բառապաշարն էլ այդ
շրջանում չէր կարող կայուն ու հստակ լինել, քանի որ նրա զարգացման
գործընթացը նոր էր սկսվում): XVII դարի գրաբարին բնորոշ է հենց հնի
և նորի զուգակցումը:

Գրաբարի հին շրջանի համեմատությամբ ակնհայտ են տարբերու-
թյունները որոշ անվանումների մեջ. այստեղ էլ դարձյալ զգացվում է
«նորի» ազդեցությունը, օրինակ, որպես կանոն, օգտագործվում են լա-
տինական կամ արդի ամսանունները. «Ին մարտի էլին ի Կոստանդնու-
պօլսէ և յօգոստոսի Զ-ն հասին յաշխարհն Արարատեան» (Զբր., II, Գ),
«Ի փետրվար ամսոյ» (Դվրժ., 10): Հազվադեպ՝ հայկական անվանում-
ները՝ «Յառաջնում ամսեանն Հայոց Նաւասարդի» (Դվրժ., 40)... «Տրէ
ամսոյ ի տասն և նոյեմբեր ամսոյ ի տասն և յոթն» (Դվրժ., 361): Շա-
բաթվա օրերի անվանումները նույնպես արդիական են:

Քյոմուրճյանի մոտ հաճախական են տառային համառոտագրու-
թյունները: Բշի (երկուշաբթի), Դշի (երեքշաբթի), Դշի (չորեքշաբթի...)
և այլն: Օրինակներ՝ «Եւ անտի ելեալ առաւօտու Դշի ի Պօղազ գնա-
ցաք..., ելեալ ի Պօղազէն հանդարտ հոգմով Եշի...» (9): «Թ-ին օր Դշի
երեկոյին, որ Դշի լուսանայր...» (33): Գրության նման ձևերի հանդիպում
ենք նաև Զաքարիա Քանաբեռցու (II, Իէ), Դարանաղեցու (9) մոտ, մանր
ժամանակագրություններում: Երկրների անունները կազմվում են ստան
մասնիկով: «Եւ այս թուղթ աղաչանաց առաքեցաւ ի Պարսկաստանայ,
ի Վրաստանայ, ի Քրդստանայ, ի Հռոմստանայ (Դվրժ., 311): Դասա-
կան շրջանում թեև այս կազմությունները կային, բայց ավելի հաճախա-
կան էին աշխարհն Հունաց (Հայոց, Վրաց...), կամ Ի Հայս, ի Պարսս
ձևերը:

Շատ են նաև ազգություն նշող բառ+տուն կառույցով տեղանուն-
ները. օրինակներ՝ «Եւ հրամանաւ վարդապետին Խաչատրոյ գնաց Յով-
հաննես ի Ֆոանդատուն» (Զբր., II, Լէ): «Մեր բուն Հայաստունն եւ ուր
իցեն ամենայն ազգն հայոց» (Դրնդ., 239): «Զայլ աշխարհաց մնացեալ
հայքն ի Պարսկացտունն վարեց» (Դրնդ., 518):

Լեզուների անվանումները ունեն գրաբարին ոչ բնորոշ գոյ.+երեւ
կառույցը. սրանք աշխարհաբարյան ձևեր են, որոնք սակայն հաճախա-

1 Г. Шкляревский, История русского литературного языка (вторая половина
(XVIII и XIX вв.), Харьков, 1967, стр. 155.

կան են ժէ դարի գրաբարագիր բոլոր գործերում. Օրինակներ՝ «Ջի հու-
նարէն գրեալ է... որ նշանակէ...» (Ստլ, Հրէից. պատ. 12): «Ասին որք
եբրայեցեւն գիտեն» (անդ, 38): «Այս վարդան երէց զամենայն անուանս
Ապարանու գեղորէիցն ասաց հայերէն և ես գրեցի» (Ջբր., II, 2): Որ
ասի Պարսկերէն Շահրիարի և հայերէն ոչ գիտեմ զինչ ասի» (Ջբր., II,
իծ): Ս. Լեհացու ուղեգրութեան մեջ հանդիպում ենք նալ մասնիկի, որը
անշուշտ բարբառային է: «Եւ Լովայ հայքն հայնալ չի գիտեն, այլ լէն-
նալ եւ խրչակնալ զրուցեն, որ է թաթրի լեզու» (346): Գրաբարի վաղ
շրջանին բնորոշ գոյլած+բարբառ, (լեզու, խօսս) կառույցների, հմմտ.
«Ասէ ցնա վարդապետն Պարսիկ բարբառով» (Ջբր., I, 35)» հազվադեպ
ենք հանդիպում:

1. ՆՈՐ ՎԿԱՅՎԱՍ ԲԱՌԵՐ

Քննության առարկա դարաշրջանում տարբեր ժանրերի ստեղծագոր-
ծություններում բազմաթիվ իրադարձությունների, ժողովրդի կյանքի
տարբեր կողմերի արտացոլումը ուղեկցվում է բառապաշարի հարստաց-
ման գործընթացով: Բնականաբար գերակշիռ են բարդ բառերը, որոնք
հիմնականում կազմված են գրաբարի բառակազմական կաղապարներով:
Ջգալի թիվ են կազմում նաև պարզ և ածանցավոր բառերը: Վերջիններիս
մի մասը կարող է համարվել բարբառային կամ ոչ գրաբար, բայց այն-
քանով, որ դրանք նոր շրջանում կատարված փոխառություններ չեն, չեն
ընդգրկում արդի բարբառային լայն տարածքներ (կամ էլ առհասարակ
չեն պահպանվել որևէ բարբառում) և ամենայն հավանականությամբ
դրանք առաջին անգամ վկայվել են XVII դարում, այդ պատճառով նման
բառերի մատնանշումը ինքնախառակ չպետք է համարվի:

Նոր վկայված բառերը կարելի է դասակարգել երեք խմբի.

ա) բառեր, որոնք փոխվել են միայն արտահայտության պլանում
(որոշ ածանցների, մասնիկների առկայություն, հմմտ. աբփիաաբիչ-աբ-
փիաաբ). բ) տվյալ բառաձևում նոր իմաստի առկայություն (փոփոխու-
թյուն միայն իմաստային մակարդակում), գ) նորահայտ բառեր (որոնք
նախորդ շրջանների գրավոր աղբյուրներում վկայված չեն): Ստորև կբե-
րենք նման բառերի (բնավ ոչ լրիվ) ցանկը:

Այն բաղմաստները, որոնք հստակորեն երևում են տվյալ բնագրից,
կամ էլ ընդհակառակը, որոնց ստույգ մեկնումը դժվար է, չենք նշի: Այս
վերջինը վերաբերում է հատկապես փիլիսոփայական տերմիննի-
րին²:

² Ստորև բերվող բառերը իրենց համապատասխան իմաստներով ստուգված են հե-
տևյալ բառարաններով. ՆՁԲ (Նոր բառգիրք Հայկազեան լեզվի, հ. 1—2, Վենետիկ,

Բառերի մոտ որևէ բառարանի հղում չլինելու դեպքում, կնշանակի, որ բառը կամ նրա համապատասխան իմաստը, հիշյալ և ոչ մի բառարանում վկայված չէ:

Աղօթիօջ «ժամկոչ, ժամհար», Եւ խանն (ասէ) դո՞ւ ես աղօթիօջ քաղաքիս (Զքր., II, ԻԳ):

Ամբարեւան «շահահոյող»—Ոչ որպէս միւս տաճիկս լիբբ և հայհոյիշ, այլ ամբարեւան և լաւ (Զքր., II, ԼԳ): Այս երկու բառերը կան միայն Բուզանդացու բառարանում՝ նույն օրինակների հղումով:

(յ) աւելածութիւն—Ի Սուրբ Աստուածածնի ժամին յաւելածութիւն կառնէ եւ ջրկրութիւն: (Դրնդ., 75) (ՆՆԲ-ունի աւելածու ձևը):

Աւերութիւն—Որ ի բաղում ամաց հետէ առնէր աւերութիւն աշխարհաց (Դրնդ., 561): (ԱԲ՝ աւերածութիւն):

Ատենագրոյց «հռտոր»—Եւ ինքն Եղիազար էր յոյժ ճարտարախօս և ճոռոմաբան, ատենագրոյց և բաղդասոր (Զքր. II, Խ) (ՆՆԲ-ն ունի ատենախօսութիւն, ատենախօս լինել, ատենաբան (ել) ձևերը: Իսկ ատենագրոյց նշում է միայն Բուզանդացին՝ վկայակոչելով Զաքարիային:

Արգոյաւոր—Արդ՝ հարկ է քեզ զի ըստ արգոյաւոր անուան քում երեւելի յիշատակ հոգևոր թողցես (Դվրժ., 339, 342): (Գրաբարի բառարաններն ունեն արգոյ ձևը):

Արտաշափ—Իսկ... Եկեղեցին մէկ արտաշափ յիւր տեղւոյն ի բաց ոստեալ հեռացաւ և ապա փլաւ (Դվրժ., 492, 493): Այստեղ երկարության չափի իմաստով է կիրառւում: (Արմ-ը՝ Արտաշափը՝ «մեկ օրվա վար»):

Արտաքսութիւն—Եւ յորժամ սաստկանայր հրաման թագաւորին վասն արտաքսութեանն (Դրնդ., 146): (Բառարաններում կա արտաքսողութիւն ձևը):

Արփիաւորիչ—Զրազ արփիաւորիչ եղաւ ի բարձր աշտանակի... (Դվրժ., 312) (ՆՆԲ, ԱԲ-ն ունեն արփիաւոր «երկնաւոր, լուսապայծառ»):

Բազմաներկ «Դժվարությամբ, մեծ ջանքերով»—Վասն որոյ տէր Փիլիպոս կաթողիկոսն բազմաներկ վաստակօք զամենայն շինուածսն մերլստին շինեաց: (Դվրժ., 317): Կա նաև բազմաներկ աշխատութեամբ (311):

1836—1837). ԱԲ (Առձևոն բառարան հայերէն լեզուի, Վենետիկ, 1865), Արմ. (Հր. Աճառյան, Հայերեն արմատական բառարան, հ. 1—7, Երևան 1926—1935), Երեմ. (Բառգիրք հայոց, Երևան, 1975 թ.) քննական բնագիրը, առաջարանը և ծանոթագրութիւնները Հ. Մ. Ամալյանի: Բառարանը կազմել է Երեմիա Մեղրեցին, XVII դարում, Բուզ. (Նորայր Բուզանդացու «Բառգիրք ստորին հայերէնի ի մատենագրութեանց ժԱ—ԺԷ դարուց», Մոսկհոյմ, 1884, մանրածապալեն (Մատենադարան, Ն. Բուզանդացու արխիվ, թղթ. 2353, վր. 258 ա-ժ), Գվռ. (Հր. Աճառյան, Հայերէն Գաղափարական բառարան, Քիֆլիս, 1913 թ.):

Բարովել—(Դրնդ., 537): Կա Բուզանդացու բառարանում:

Բարուր(ք) սսուտ պատճառ—Անիրաւաբար յօդէր բարուրս ի վերայ նոցա և պահանջէր դրամ (Դվրժ., 223) (Ունի Արմ-ը, իսկ Երեմիայի մոտ՝ բարուրք):

Բլրկեալ «փլված»—Նա և շինուածք տանցն և յարկացն խարխալեալ և բլրկեալ (Դվրժ., 346):

Բոնագլուխ—(տես Կուռէն-ի օրինակը):

Բֆաճեղծ—Ոմանք բլբաճեղծ, ոմանք գետատար, ոմանք սովամահ (ՄԺ, I—186):

Գեղամօթղեմ (ած)—Հովասնունդ և փափկասուն, գեղամօթղած և ողջախոհ (ՄԺ, I, 183):

Գեղջակից «հարեան, համագյուղացի»—Որ ժամանակ մի շրջեր էր ի հետ Պէկթաշ անուն Զալալուի մի, որ էր իւրեանց գեղջակիցն (Դրնդ., 428):

Դիմաբաժանեալ.—Քանզի էակն է՝ գոյ և իր և ինչ որ է ընդ դիմաբաժանեալ ոչնչին (ՍՋուղ. Տրմբ., 25):

Եկամուտ «օգուտ, կարողութիւն», ԱԲ՝ «ստացական»—Նմանապէս և Քարտինալքն յոյժ փարթամք են և հարուստ. ունին քաղաքս, դիւղս, ագարակս եւ այլ եկամուտ (Սլուղ., 147—148): Դասական շրջանում բառը այս նշանակւթյունը շուներ, այլ՝ «օտարական», «եկվոր», «ձեռք բերովի»:

Զրկաւէր «զրկել սիրող», «կողոպտիչ»—Այլ եւ ինքն էր կարօտ բնութեամբ եւ սաստիկ արծաթասէր և անյագ եւ յափշտակող և զրկասէր (Դրնդ., 544):

Ժօռատ «ատամները թափած», (ԱԲ, Արմ, Երեմ.)—Ատամնաւորն ժօռատ լինի իսկ ժօռատն ոչ ևս լինի ատամնաւոր (Ս. Զուղ., տրմբ. 85):

Ինքնամիակ—Ապա նախկին միական լինի երկրորդ և այս մինչեւ ցանսահմանութիւն ոչ ուստէք եղիցի ինքնամիակ (Ս. Զուղ. Մեկն. Պրոկ-դի. Զեռ. № 2303, էջ 156):

Լծվար «Մշակ»—(Բուղ. Գվռ.)—Այս Օսման լծվար էր եւ հողագործ: (Դրնդ., 7) ԱԲ-ում՝ «մեկ օրվա վարած արտ»:

Խաղառ(f) «պարող-երգող»—Զերգող քնարացն և զխաղառքն, որ տանէին ի հարսանիսն մեր ազգիս (Քմրճ, 26):

Խատ «զարդ, զարդանկար» (Արմ).—Մոնեստիկ ձայնեալ... եթէ հայ եղողքն զփակեղս իւրանց խառ կապեսցեն որպէս և են, իսկ հոռոմքն՝ կապուտ (Քմրճ, 235): Ըստ երևույթին խառ-ը այս բնագրում որևէ գույն է նշանակում:

խացկութիւն «հողացաւ. (Ըստ Արմ-ի անժանոթ բառ.)—Եւ վաղճանեցաւ վաղամահ լինելով, ոչ ցաւօք բնական կրիւք, այլ տունէր խացկութիւն (Դրնդ., 355):

Խորք «աման, պարկ»—Եւ հրամայեց արքայն բերել խորքով ցորեան և ասէ, որքա՞ն լիտր է սա (Զբր., I, 18):

Խրատեալ «տաշած հղկած»—Մկսան զժամատունն շինել խրատեալ քարամբք և մածուցեալ կրով (Դվրժ., 350): Վաղ գրաբարով այս նշանակութեամբ բառը չէր գործառու, ըստ Արմ-ի ետին գործածութիւնն է:

Խցակցութիւն—Որք ունին զկարգատրութիւն ամենայն իրաց. ժամատեղաց և սեղանատեղաց և զգեստուց և խցակցութեան և կրօնաւորական ծովակալութեան... (Դվրժ., 285): Բառը Բրոսսեն թարգմանել է... *ja vie en cellule*՝ «խցային կյանք, միայնակեցութիւն, ճգնափորութիւն»: Այսպես է և ռուսերեն թարգմանութեան մեջ՝ ...отшельничестве... и во всех других делах³: Սկզբունքային առարկութիւն շունենալով բառի մեկնաբանման հարցում, ասենք միայն, որ եթե հիշյալ բառը խցակեաց ձևից է կազմված, ապա պետք է լիներ խցակեցութիւն և ոչ թե խցակցութիւն: Կարելի է կարծել, որ ուղիղ ձևը խցակիցն է: Այս դեպքում, ուրեմն հեղինակը ի նկատի ունի խցերի դասավորութիւնը, նրանցում ճգնափորների տեղավորման կարգը և այլն:

Մարբասեր—Նորասէր առաջաստի հարսն ու փեսայն փոխանակ ցընծութեան և խրախուսեան, զգուժիւ զգածեալ և ծանրացեալ, ծարրասէր և սընդորասէր... (ՄԺ, I, 183): Նորակազմ բարդ բառ, որը բառարաններում ավանդված չէ: Կազմված է ծարիր «դիմափոշի» «աչքի ներկ» և սէր բառերից՝ ծարիր սիրող:

Մոցեմ—Ապա որ նաւթ ու խոիւ, ծծումբ և վուշ ծոցեալ ես, ուր ընթանաս, առ տ՞վ ճեմիս և զորոց թերին լնուս... (Քմրճ., 182):

Կապերտավրան—Որք մնացին կենդանի, կապերտավրանօք բնակէին յայգիս... (Զբր., I, 58): (Արմ.՝ թաղիքն վրան: Հղում է Զաքարիային): Կարպետ ունի նաև ճբուրձ, հին շոր» իմաստները (տե՛ս Արմ. Երեմ.): Այստեղ բառը ըստ երևույթին ունի հենց՝ հին շորերից, լաթե կտորներից պատրաստված վրան իմաստը. Հիշենք, որ դեպքը կատարվում է ուժեղ երկրաշարժից հետո):

Կիսաբանական «ուշիմ, խելացի»—Նա ունէր ձի զօրատր կիսաբանական... (Զբր. I, 17) (ՆՃԲ-ն ունի կիսաբան՝ «թերի խօսք», կիսաբա-

³ Аракел Давриджеци, Книга историй, перевод с армянского, предисловие и комментарий Л. А. Ханларян, М., 1973, стр. 232.

նութիւն՝ «բեկբեկումն և ընդհատումն բանի»): Այս երկու իմաստներն էլ տվյալ բնագրին անհարիր են:

Կոռկոտապուր—իսկ պառան բացեալ զթոնիրն եհան պուտկով եփեալ կորկոտապուր՝ զոր ոմանք վոօշ ասեն (Դվրժ., 172): (Վկայված է Արմ-ում և Բուզ-ի մօտ: Նշված է նույն հեղինակը):

Կոնապաւնալ—Ջսաղաւարտն եղեալ ի գլուխն և զկոնապաւնակն ի քեւն (Զքր., I, խը) (ունի Արմ-ը, այս օրինակի հղումով):

Կոռէն—Այր գոռոզ և բռնագլուխ, այլ և կոռէճ ընդ Քրիստոնէից (Դվրժ., 340): (Արմ՝ խստաբարո, դաժան՝ վկայվում է Դավրիժեցին՝ Գվռ-ում հիշյալ բառը համարվում է նորագոյտ բառ):

Հակառակազոյց—Այլ այսպիսեացս ո՞ պապանձեալ բերան եւ կարկեալ լեզու կարէ ինչ հակառակազոյց ասել (Դրնդ., 91):

Համաբառ—Եւ են բառք ոմանք որք կոչին համաբառք. որպէս այրի բառս՝ է անուն և բայ. ուստի ոչ է համանուն և ոչ է համաբայ, այլ համաբառ (Ս. Զուգ., Տրմբ., 27):

Հարկապահանջող (աց) (Դվրժ., 1): (Բառարաններում կա հարկապահանջ ձևը):

Հացեփիչ—(Դրնդ., 50) ՆշՅ, Բուզ. և զվռ-ն ունեն հացեփի ձևը:

Հերահարք «վարսավիր»—Եւ ապա բանակն հերահարթիցն, որ ասէ պէրպէն (Քմրճ., 248):

Հրամանագիր—Գրգռեցին զթագաւորն որ հրամանագիր ղրկեց թէ յետ դարձիք (Դրնդ., 546): Գրաբարում օգտագործվում էր գիր հրամանի կամ հրաման:

Ճողով—Ի վերայ աջ թևին կարել սև կարկատան և առնուլ թուք և ապտակ յերեսն և ճողով զմորուսն (Մժ, II, 381): (Երեմ.՝ ճողել՝ «փետել» կամ ճեղել... Գվռ. ճողել՝ մազերը ճյուղ-ճյուղ անել):

Մայր «բնագիր»—Եւ իմացեալ մեր՝ թէ հոռոմք բազում թղթերս հանեալ ցոյց են տուեալ և մերայնոցս ոչ գոյր աստ, բայց մի և Բ և զնոսա տան ցոյց, ոչ ընդունի վէղիրն՝ թէ զսոցա մայրն պիտի... (Քմրճ., 225):

Մեղօֆ(ի) «մեղավոր» տե՛ս շնաւ.-ի օրինակը:

Միաբերք—Եւ դարձեալ կին մի ծնաւ շորս տղայս արու, որոյ երկոցունցն ոչ գոյր նստոյ տեղի ալ միաբերթ էր, որք ընդ ծնանելն մեռան (Մժ, II, 417): (Ըստ երևույթին գրչագրական սխալ է: Գուցե՞ միաբարդ՝ մի+բարդ՝ «Զորոված, կցված»: Վերոգրյալ դեպքի հիշատակումը գտնում ենք և Մժ. I, 358-ում, եւ կին մի ծնաւ Դ տղայս..., բայց ընդգծված բառը բացակայում է):

Յունակից «ունքերը իրար կցված»—Եւ էր յԱստապատ գեղջէն կին մի գեղեցիկ, լայնաճակատ, յունակից, բազմահեր (Զքր., II, Ի):

Նեխաւով «կաղ»—Զթերին ձերում գիտութեամբ լցէք և ներքաւով Զաքէոսս ի պախարակելոյ աղատ արարէք և լերուք ողջ հոգւովն Աստուծոյ. ամէն (Զքր., I, 9)⁴:

Նստուածք «ղիրք»—Քանզի նստուածք քաղաքին Ասպահանու այնպէս է...—(Դվրժ., 452): (Դասական գրաբարում այդ իմաստով հանդես է գալիս նիստ բառը):

Շշուկ «ուռուցք»—Այնքան հարին զոտսն՝ մինչ ժ եղնգունքն թափեցան և շշուկն բարձրացաւ քան զժունկն (Զքր., II, Բ): Կամ՝ Եւ ի ներքոյ ծնկանն կապեցին պարանաւ եւ եղին քար ի ներքոյ ոտին և պարզեալ ոտն ի վերայ, զի շշուկն զնասցէ ի յոտն և մի անկցի ընդ մարմնովն (Զքր., II, ԼԲ), Արմ-ը՝ հղում է նրեմիայի բառարանը: Ունչել-իմաստով այս հեղինակը օգտագործում է նաև այստեղ:

Ունաշոր—(Արմ՝ «կանացի վարտիք», հղում է Զաքարիային)—Եւ գտին մի բեռն զգեստ կանանց, կեռկեռ կօշիկ և կերպաս ոտնաշոր և ոսկետուն լաշակս (Զքր., II, ԽԴ)⁵:

Պակասախելք—Այդ երկայնահասակ, պակասախելք, տգէտ ի գրոց (Զքր., Ա, ԽԲ): (Կա Բուզանդացու բառարանում՝ այս օրինակի հղումով): «Պակաս»+գոյական կաղմությունը գրաբարին խորթ չէ՝ հմմտ.՝ պակասահող, պակասամիտ, պակասածեռն և այլն:

Պարոնանիստ—«Իշխանանիստ»?—Եւ անտի է գաւառ մի գեղեցկաշէն յոյժ, պարոնանիստ խոտալիւր և ջրաւէտ (ՄԺ, II, 550), նաև՝ 553, 555, 556, 558:

Սնգորատէր—տես ծարրատէր-ի օրինակը:

Սոսոսալ—Հնդ ճառագայթից արեգական սոսոսսային (Քմրճ. 5) (հավանորեն գրչագրական սխալ է, թերևս՝ սոսոսալ):

Վարնորդ—Որպէս զգեղական հողագործս, որք վարնորդ մշակօք բնակէին յէջմիածին (Դվրժ., 305): (Բառը Բրոսսեն թարգմանել է վարձկան՝ salarés): Այդպես է նաև ռուսերեն թարգմանության մեջ՝ наемные работники⁶. Այն թերևս ունի «վար անող, հերկող» իմաստը:

Վարպետ—Այս վարպետ Մինասս ստացաւ իւր արուեստ պատկերահանութեան, ժաղկարարութեան (Դվրժ., 409):

⁴ Ռուսերեն թարգմանության մեջ բառը թարգմանված է կաղ (а меня храмого Закеоса... տե՛ս Закарий Канакерци, хроника, էջ 34): Ավելի համոզիչ է Արմ-ի մեկնությունը՝ «անկարող, անճարակ, տկար»:

⁵ Բառը առկա է արդի որոշ բարբառներում: Ղրբ. բարբառում այն նշանակում է «վարտիք» (հատկապես տղամարդու):

⁶ Аракел Даврижеци, книга истории..., էջ 247: Տողատակում հղված է նաև Բրոսսեի թարգմանությունը:

Վոսդ—տե՛ս Կորկոտապուր: (Արմ-ը հղում է Դավրիժեցուն):

Վրվթամ «սարսռել, ցրտից դողալ» (Զբր., II, Ծէ):

Տոսի «Հաստ, նավակ»—Ոչ բաւ էր նոցա նաւ կամ տուփ որով անց-
ցեն ղգետն (Դվրժ., 42): Գրաբարի բառարանները բառի այդ իմաստը
չեն նշում: Տոսի «գերանակապ լաստ» բառը կա Ախալցխայի բարբա-
ռում:

Ցանկաբնակիլ—...Այն որ ունէր ապարան գեղեցկաշէն և բարձրա-
բերց ցանկաբնակիլ, յախոռս անասնոց, այն, որ ունէր սեղան հացալից
և էր ասպնջական հիւրոց և աւտարաց (ՄԺ, I, 187): (Ենկելով ցանկ
բառի երկու հիմնական իմաստից՝ 1 «հար, միշտ, հավերժ» և 2. «ցան-
կապատ, պատ» (Երեմ.), բառը կարելի է մեկնել որպէս կամ՝ հավերժա-
բնակ, կամ ցանկապատված: Այս բնագրում համանորեն վերջինն է, մա-
նավանդ որ կա բարձրաբերձ ածականը՝ «բարձր ցանկապատով ապա-
րանքներ»):

Փայտակալ (ծառայ) — Կոչեաց շահն փայտակալ ծառայ մի առաջի
իւր... (Դվրժ., 231): (Համոզիչ է ուսերեն թարգմանութեան այն ծանո-
թագրութիւնը, որ «ըստ երևույթին Դավրիժեցին ի նկատի ունի այն
ծառաներին, որոնք կոչվում էին էլի աղանի»: Փայտակալ-ը այդ պաշ-
տոնի անվանման թարգմանութիւնն է:

Փեթակ — Եւ կինն մուծեալ զնոսա ի փեթակ ցորենոյն և թաղեալ ի
ցորեանն (Դրնդ., 472) (ըստ Արմ-ի, որը վկայակոչում է այս օրինակը,
հայերենի որոշ բարբառներում արկղ և փեթակ իմաստները նույն բառով
են արտահայտվում):

Քէմ «շրջափակում» — Իսկ պարսիկքն որ կային ի քմին, իբրեւ լուան
զձայն փողոց պատերազմին... (Զբր., II, Խէ): Եւ ի զօրացն Պարսից ա-
ռաքեցին ի կողմն միլանել քէմին... (ն.տ):

Քծափ «փեղույր» — Գեղեցիկ պատմուճան ոսկեակար և գօտի պա-
տուական և սամուր վերարկու և զլիտյ քծափ, որ է մանտիլ (Զբր., Բ,
Խդ)?:

7 Հր. Աճառյանը «Հայերէն նոր բառեր ծակոր Կարենցոյ Վերին հայոց տեղագրին
մէջ» հոդվածում (Բզմվպ. 1923, №8) նշում է նաև մի շարք նոր վկայութիւններ ախօրան
սալընթաց, հահը, քանտար «բանուկ, վաճառաշահ քաղաք», դասկան «աշխատասեր»,
բաւամայր «անտառախիտ», ծաղրերես «ծպտաղեմ», կեբ, կերումով «գալառ, վի-
ճակ, թեմ», տնաւորիլ «ընտանիք կազմել», փութկայ «իշխանատուն»: Վերջին բառը Աճառ-
յանը կապում է ոսկեղարյան գործածութեան հետ. «Եւ հրամայեաց դատաւորն Ենետոս...
ուր արգելեալ էին ընկերք իւրեանց ի փութկայի միջոյ: Ջարմանալի է միայն, — գրում է
Աճառյանը, որ Կարենցին այսպիսի հին և գործածութենէ ինկած հազուագիւտ բառի մը լաւ

Ուշադրության արժանի են իմաստային փոփոխությունների ենթարկված և հատկապես նորահայտ բառերը: Սրանք լեզվում գրավոր ամրագրվել են հենց XVII դարում՝ այս կամ այն հեղինակի կողմից: Ամենայն հավանականությամբ այդ բառերը գործառույթում էին հայերենում (կամ նրա տարածքային-բարբառային տարբեր հատվածներում)՝ ավելի վաղ շրջանից: Այս կարգի բառերի գործառույթում էլ XVII դարի գրաբարը հակադրվում էր գրաբարի մի այլ դրսևորմանը՝ լատինաբան գրաբարին:

2. ԲԱՐԲԱՌԱՅԻՆ ԿԱՄ ԺՈՂՈՎՐԴԱՆՈՍԱԿՑԱԿԱՆ ՇԵՐՏ

Ժողովրդախոսակցական տարրեր անվան տակ այստեղ նկատի ունենք գրաբարից ամեն մի շեղում՝ լեզվական երկու փուլի՝ միջին հայերենի ու աշխարհաբարի, այլև՝ բարբառների բառային ու քերականական ձևերի գործածությամբ:

Աշխարհաբարին անդրադառնալը մեր նպատակը չէ, ասենք միայն, որ XVII դարից արդեն որոշակիորեն սահմանազատվում են արևմտահայերենն ու արևելահայերենը: Քննվող ժամանակաշրջանում հայ բարբառները թերևս իրենց հիմնական գծերով արդեն ձևավորված էին, և խորն էին բարբառային տարբերությունները ըստ տարածքների: Օրինակ՝ եթե Քանաքեռցին օգտագործում է մեկ էլ ասա ձևը, ապա, ինչ. Կաֆայեցու մոտ հանդիպում ենք՝ մէկ մալ (ՄԺ., II, 219), լայն տարածում ունեին քով (Հ. Կարենցի, ՄԺ, 560, Կաֆայեցի, 219), հոս, հոդ դերանունները, կու մասնիկը և այլն: Բարբառային կարելի է համարել հնչյունական զանազան փոփոխությունների ենթարկված բառերը (հնչյունների հավելում, անկում և այլն)՝ նենգժոտ (Դվրժ., 319)-փխն՝ նենգաժոտ, թէքմէքէլ, շրջմըշել (Դվրժ., 410—411), թոնտիր (Դրնդ., 50): Առհասարակ, $q > \theta$, $q > k$, $n < k$, $q > p$ հնչյունափոխության բազմաթիվ օրինակները վկայում են այդ դարաշրջանում բարբառային հնչյունական համապատասխան արտասանության մասին: Օրինակներ. զարթբրբե (ՄԺ., II, 569), բերք (555), Թաթեռս (572), թուլգուրանցի (578), կդուււտ, Տիբրիս, Գեուրբա (155), Արթվին, Ս. Լեհացու մոտ՝ նենկուրին, բերք... և այլն: $\eta > p$, $m > q$ ըմբել, ըմբելիս (Դրնդ. 334), ընդանիք

ծանօթ է: Նույն բառը գիտե նաև Առաք. Պոմ. և կը գործածէ քանի մը անգամ: Անոնց համեմատ նաև բառգիրք Երեմիայ փութիկայ Քարվանսարայ:

Մեր կարծիքով փութիկայ բառի XVII դարում գործածությունը, դասական գրաբարի նույն բառի կենդանացումը չէ, հավանորեն այն հարևան լեզուների ազդեցությամբ է սկսել գործառնել (հմտ. արաբ. fatq, պրսկ. butig, ռուսերեն бугака ևն):

(ՄԺ., I, 186): նկատելի են նաև $b > է$, $այ > ա$, $իւ > հ$, $իւ > ու$; փոփոխությունները. էրէց (ՍՆՈՒղ., 16), էրէվան (Շ. Կարն., ՄԺ., II 565), ներսէսի հերապետի (ՄԺ., II, 362), եղ (Շ. Կարն., 571): Շ. Կարնեցու մոտ գիւղ բառը մեծ մասամբ գուղ ձևով է: Բարբառային պետք է համարել բաճճ- հոգնակերտ մասնիկով կազմված բառերը՝ տեղրանք, գեղրանք (Դրնղ., 411): Գիւղ և քոյր բառերը (հոլովված) ներկայանում են մի շարք ձևերով. ք(ը)վէր (Շ. Կարն. 246, Դրնղ., 528, Քմրճ., 46): Քուէր (Դրնղ., 510): Գեղին, գեղրանք (Դրնղ., 411, 563) և այլն: Ավանդված են նաև բազմաթիվ բառեր, որոնք այսօր գործառույթում են միայն բարբառներում: «Ոսկետառն լաչակա» (Ձբր. II, ԽԴ.). «Ամիրճան Կարկառեց զմաճակն ի վերայ նորա» (II, 8): Ռեխ(ՄԸ) և այլն: Հակոբ Կարնեցու մոտ հանդիպում ենք տալոյի «արմատ» բառին՝ «Յեղ ու ցեղ մանուշակ, որ գան բժիշկբ ի Պարսից և ժողովեն զոմանց զգլուխն և զոմանց զտակոնն, տանին ի պէտս դեղոց» (ՄԺ, II, 571): Արդի արևմտյան (այդ թվում և Կարնո) բարբառում այն չկա, բայց բառը լայն գործառություն ունի արեւելյան բարբառներում:

Որոշ հեղինակներ առատորեն կիրառում են բարբառային տարրերը: Այդպես է օրինակ, Խաչատուր Կաֆայեցին (տե՛ս ՄԺ, I): Նրա տարեգրությունը բարբառագիտական հարուստ նյութ կարող է տալ ուսումնասիրողին: Տարեգրության լեզուն գրաբար չէ, այլ ժամանակի աշխարհաբարը՝ բարբառային ընդգծված երանգով: Բերենք մի քանի օրինակներ. սեկտենքեր, հոկտենքեր, դեկտենքեր (209) մանտր (210), ծանտր (213, 220), խըրկել (217—221), դիժար (215, 237): Փատ վառելոյ (210), քովի տըներն բըլավ (219, 220), առուտուր չիբա (233): Անիծած նողայն Դ քովն աւիրեց, որ քալլեց տընէր ու տեղբաճճ քակեց (214): Ոմանք գտան կէսվի կէս, ոմանք իսկի չի գտան, մըտին դովին, կոտրտեցին սեղանին (215), ետեացն գնաց (216): Աստուած բարկացաւ վառն մեղաց մերոց, որոտում եղև, կածկըտուն... քակեց կաւմընքներն... (219), ըռըշվաթ կերել էր, ըզոցդ կամ սուտ (223) և այլն:

Պատմական բարբառագիտությանը հետաքրքրող հնչյունական, բառապաշարային և այլ երևույթներ կարելի է գտնել հատկապես նման բնույթի գործերում: Բնականաբար բարբառային բառերն ու քերականական ձևերը ամելի հաճախական են այն գործերում, որոնցում գերիշխողը գրաբարը չէ, որովհետև գրաբարագիր գործերում կամա թե ակամա հեղինակը սահմանափակվում է բարբառային տարրերի օգտագործման շրջանակները, ձգտելով պահպանել գրավոր լեզվի ավանդները: Նկատենք նաև, որ այժմ բարբառային դիտվող բառերը XVII դարում կարող էին և այդպիսին չդիտվել, որովհետև գոյություն չունին

գրական-կանոնացված լեզու, որի նկատմամբ նշված և նման կարգի բառերը դիտվելին բարբառային:

3. ՕՏԱՐ ԱԶԴԵՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Փոխառությունները այս կամ այն չափով բնորոշ են բոլոր լեզուներին: Ժողովուրդների միջև առկա շփումներն ու հարաբերությունները, որպես կանոն, ուղեկցվում են լեզվական փոխազդեցություններով:

Փոխառությունների թվական կազմն ու իրականության ընդգրկման ոլորտները, ինչպես նաև լեզվում նրանց կայունացման աստիճանը կախված են մի շարք հանգամանքներից, որոնցից հիմնականները կարելի է համարել ժողովուրդների ապրած աշխարհագրական միջավայրը, նրանց միջև ծավալվող հարաբերությունների բնույթը, այդ հարաբերությունների տևականությունն ու դարաշրջանը, ինչպես նաև այս կամ այն հասկացությունների բացակայությունը տվյալ լեզուն կրող ժողովուրդների մոտ:

Հայոց լեզուն իր գոյության հազարամյակների ընթացքում, իր զարգացման բոլոր փուլերում, պատմական իրադարձությունների բերումով հղել է հիմնականում փոխառու լեզու: Չպետք է, սակայն, տարբեր ժամանակահատվածներում տարբեր լեզուներից կատարված փոխառությունները զնահատել միևնույն չափանիշով: Դեռևս վաղնջական ժամանակներից իրաներեն, հունարեն, եբրայեցիքն որոշ բառեր մտել են մեր լեզվի բառապաշարը, դառնալով նրա օրգանական մասը՝ հարևատացնելով լեզուն:

Այս կարգի փոխառությունների ընթացքը բնական է, իսկ նրանց դերն էլ՝ դրական: Մի բան, որ չի կարելի ասել ուշ շրջանում հայերենի մեջ թափանցած օտար (հիմնականում թուրքական) փոխառությունների մասին: Վերջիններիս առատ մուտքը պայմանավորված էր ոչ թե լեզվի ներքին պահանջով, հասկացությունների, երևույթների արտահայտման անկարողությամբ, այլ արտաքին՝ հայ ժողովրդի վիճակից բխող հանգամանքներով: Ժամանակաշրջանի ու պայմանների թելադրանքով հայոց լեզվի բառապաշար մտած բառերը այդպես էլ մնացին օտար՝ չամրագրվելով գրական լեզվում: Եվ թեպետ որոշ բառեր գործառու են արդի բարբառներում, սակայն լայն չեն նրանց գործածության ոլորտները և ակնհայտ է բարբառներից նրանց դուրս մղման միտումը՝ պայմանավորված պետական և գրական լեզվի գոյությամբ ու ազդեցությամբ:

Ըստ հրեույթին նպատակահարմար է վերջիններիս տալ օտար ազդեցություններ, քան փոխառություն տերմինը, թեև էականը անվանումների հարցը է: Նոր շրջանում թուրք-պարսկական⁸ ազդեցությունները բավականին շատ են: Սակայն քանակը դեռևս չի խոսում հայոց լեզվի համակարգում նրանց գործառական, որակական գերակշռության մասին: Դրանք հայերեն բառերի համեմատությամբ պակաս հաճախական են: Այդ հաստատվում է նաև վիճակագրությամբ: Մոտ 1.000 բառի սահմաններում կատարված հաշվումները տվել են հետևյալ արդյունքը: Դավրիժեցու պատմության մի հատվածում, օրինակ (էջ 38—43), ոչ մի օտար փոխառության չենք հանդիպում, մի այլ հատվածում (էջ 507—512) դրանք գործածվում են 12, էջ 572—577-ում՝ 50 անգամ, որից մոտ կեսը յեմգիլարի, փաշա, բեկ բառերն են: Զաքարիա Քանաքեռցու մոտ համապատասխան հատվածներում այդ թիվը կազմում է 2 (էջ 64—69), 9 (15—20), 4 (Բ, 8—23) և 9 (Բ, 134—139): Դարանաղեցու մոտ՝ 8 (էջ 532—537), այլ հատվածներում զգալիորեն ավելի քիչ են:

Հայերենում գործառուղ օտար բառերի գերակշիռ մասը թուրք-պարսկական պետական-կրոնական-վարչական, ռազմական, հարկային համակարգն են արտացոլում, ինչպես՝ շահ, խան, բեկ, դավթարդար, վեգիր, ջառչի, մոլլա, մեխիդ, թուփ, թվանք, թախտ, խազնա, ռայա, պոստառչի բաշի, քիթարչի, ասքար, դապալ, թոփխանա, ճերմեմ և այլն⁹:

XVII դարի գրավոր լեզվում թուրք-պարսկական փոխառությունները առատությունը կարելի է բացատրել նաև մի այլ հանգամանքով: Նրկար ժամանակ լինելով օտար լծի տակ, կրելով նրանց լեզվական ազդեցությունը, հայ ժողովրդի բոլոր խավերի համար օտար որոշ բառեր թերևս ավելի դյուրմբեռների քան դարձել: Հայ հեղինակների կողմից օտար բառերի օգտագործումը, ըստ հրեույթին, ժողովրդին հասկանալի լինելու արտահայտություններից մեկն էր: Այդ է պիկայում և այն հանգամանքը, որ հայերեն բառերի կողքին հեղինակները շատ դեպքերում բերում են օտար հոմանիշները: «Ի կերպ մանրավաճառի, որ է խուրտա ֆոխշ» (Զբբ., I, ԺԳ): «Ի սորա ժամանակն և սոյն ամին կարմիր գդակներն որք են զղլպաշներն առին զԲաղդատ» (Դվրժ., 572): «Քսակս կազմեալ ի մոմլաթէ, այսինքն մուշամբայէ» (Դվրժ., 183):

⁸ Այդ բառերի շարքում կան նաև արաբերեն բառեր, որոնք հայերենի բառապաշար են մտել հիմնականում պարսկերենի ու թուրքերենի միջոցով:

⁹ Առհասարակ այս կարգի բառերը զգալիորեն հեշտ են փոխառվում: Պետրոս առաքինի օրքը ռուսերենում էլ փոխառյալ բառերի մեկ քառորդը կազմում էին վարչական տերմինները: Տե՛ս Գ. Шкляревский, История русского литературного языка (перв. полов. XVII в.) Харьков, 1968, стр. 15.

Միևնույն նախադասության մեջ երբեմն գոյականը օտար բառ է, իսկ նույն արմատով բայի փոխարեն օգտագործվում է հայերեն բառը. հմմտ. «Կոնդակն շար գրելով զաղտ յանուն Աղարիային եւ զմահեմն գողանալով և կնքելով ի վերայ...» (Դրնդ., 381): Դրանք դրսևորվում են հատկապես բառակապակցությունների մեջ: Օրինակներ. Երիշ արար (Դվրժ., 32): Սաֆր առնել (230), թօփ ձգել (505), բաշ առնողն (507), սուրկուն արարեալ (Սլուդ. 181), հախ տալ (341), խապար շրկել (Դրնդ., 48), սապու անել (266) և այլն: Ինչպես նկատելի է, նման օրինակներում կապակցության բայական մասը հայերեն է՝ (զբաբար կամ ոչ զբաբար) հանդիպում ենք նաև գոյ+գոյ., ած+բայ, գոյ+ածանց կապակարներին: Թուղթ արդայի (Դվրժ., 320), Մարթապոյ (սլուդ., 15), թէզ ելեք (Դրնդ., 65), Քֆրեց, քֆրեաց (Դվրժ., 527), Ղարկապականն (ն. տ. 36):

Այս կարգի օրինակներում սահմանափակվում են օտար ազդեցությունների փնթնորույնության շրջանակները: Երբեմն էլ հեղինակները կարծես զգալով օտար բառերի անտեղի գործածությունը, բերում են նաև հայերեն համարժեքը: Նման օրինակներ շատ կան հատկապես Դավրիժեցու մոտ:

Բացի նշված արտահայտություններից, երբեմն ուղղակի խոսքի ձևով բերվում են ամբողջական նախադասություններ, ինչպես. «Մանկունքն մահմետականաց այլանելով ասէին «Ջուհուտ կէլտի մի», թէճալ կէլտի մի»...» (Դվրժ., 655): «Ասէ գողալն «շուրհի խոտայ, հալումաւայ խուպաս տէրտէրայ հաղորդ հաղադան: Ասէ վարդապետն շիրայ...» (Զբր., II, 35): Այս կարգի օրինակների օտար բառերն էլ են մտնում փոխառությունների ընդհանուր թվի մեջ, այնինչ սրանք միայն ռճական երանգավորում են տալիս շարադրանքին, մնալով որպես օտար մտածողություն:

* * *

XVII դարի որոշ հեղինակների մոտ հանդիպում ենք նաև եվրոպական լեզուներից կատարված փոխառությունների: Դրանք մեծ մասամբ զինվորական, ռազմական ու պետական կյանքին վերաբերող բառեր են, հմմտ. ճեներալ, ենփերատոր, փրինց... (Մժ., II):

Այդ կարգի բառեր բոլորից շատ է օգտագործում Սիմ. Լեհացին, հանգամանք, որ սլավոնաւորված է ինչպես երկի բնույթով, այնպեւ էլ եվրոպական որոշ երկրների, հատկապես Լեհաստանի կյանքի (հնարավոր է և լեհերենի) քաջատեղյակութամբ:

Ստորև բերվող բառերը քաղված են նրա ուղեգրությունից:

Ններալ (108), հեթման (362), խաբիթան (քաբիթան) (254), կվարտիանտի «գվարդիական» (50), պոնսինիօր, քարտինալ (93), Գուալ-ի

(լեհ., «թագավոր»), բան «պան» (416), սօղաւտ (169) և այլն: Այլ բընագավառներին վերաբերող բառերից են սղօլ (104). շամլիթ (332), «այծի մազից կերպաս» պոլիթ (218) լտ. berlt «խուլք», բիւնիցա (337) «գինեւտուն», հրեշքա (242)—լեհ. hrecka (242), «հնդկացորեն», խմէլ (150) (բուսանուն է), զլոթի (դրամական միավոր), յառմարկա «տոնավաճառ», փարփուր (223) «ճենապակի»: Որոշ բառեր ու արմատներ գործածվում են վերը նշված կաղապարներով. վօլդա զարնել «ման գալ», «Այլ և որիշ եւ զատ դատաստան ունին եւ սուր, որ զհայ գողս եւ զաւազակս կազեն» (338)—ռուս. казать—казнить «պատժել»:

Նվրոպական փոխառութիւնները թե՛ քանակական և թե՛ գործառական տեսակետից անհամեմատ ավելի քիչ են թուրք-պարսկական ազդեցութիւններից: Դա հասկանալի է:

Իսկ որոշ հնդկականների մոտ գործառող բառերն էլ, բնականաբար լայն տարածում չունենին հայ ժողովրդի լայն զանգվածների մեջ:

Հայ մատենագրութեան մեջ լատիներեն, ֆրանսերեն որոշ բառեր (լեկաթ, պրինց, պօսսինեօր և այլն) օգտագործվել են ավելի վաղ, իսկ լեհերեն, ռուսերեն բառերը, ամենայն հավանականութեամբ, մուտք են գործել XVII դարում, կապված ռուսների և լեհերի հետ հայ ժողովրդի տարբեր ճանապարհներով տեղի ունեցող շփումների հետ:

ԽՈՍՔԻ ՄԱՍԵՐ

1. ԳՈՅԱԿԱՆ ԱՆՈՒՆ

Գոյական անունը դրսևորվում է իր բոլոր քերականական կարգերով, հոլովման տիպերով ու առանձնահատկութիւններով: Սակայն դասական գրաբարի համեմատութեամբ զգալի են գոյականը բնութագրող զանազան օրինաչափութիւնների խախտումներն ու օրինաչափութեան հասնող նորամոծութիւնները:

ա. Հոլովում

XVII դարի գրաբարում գործուն են գոյականի հոլովման բոլոր տիպերը: Ահա մի քանի օրինակներ.

ու—եւ սպասէին դիպօղ ժամու (Դվրթ., 185):

—ո— բազում գանձ ոսկւոյ և արծաթոյ (Զբր., III, 43)

—ե— ոսկերացն, ոսկերն (Դրնդ., 197)

—անկանոն—բազում աւուրս (Դվրթ., 188), աւուրց (193), պատահեցաք առնս պամիկ (Դվրթ., 194) տեառն իւրոմ (Զբր., II 43):

Հոլովման միոս տիպերը նույնպէս առկա են: Կարեորը, սակայն,

ոչ թի դրանց առկայությունն է, այլ գործածությունն առանձնահատկությունը: Առհասարակ, գրաբարի բոլոր փոփոխում կարելի է հանդիպել միեւնոգն գոյականի տարբեր հոլովիչներով հոլովման օրինակների, սակայն եթե այդ երևույթը սահմանափակ է վաղ գրաբարում, ապա սովորական է XVII դարում: Նման օրինակների հանդիպում ենք ոչ միայն տարբեր, այլև նույն գործի մեջ: Հմմտ. Երեք նաւ ցորենի (Դրնդ., 95), նաւ ցորենոյ (ն. տ.), յերկիրն Երևանայ, ի մէջ Երևանու (Զբր., I, 46): Վաղ գրաբարում ձուր, ճաշ բառերը պատկանում էին — ու — հոլովման: Քննվող շրջանում բազմիցս հանդես են գալիս նաև — ու, — ի հոլովիչով: Օրինակներ. Արագածի ճգնաւորն ի մեր ձուրի (Դրնդ., 372): Եւ արդ գրեցաւ ճաշու գիրքս ի քաղաքս Արծկէ (Դվրժ., 417): Ընդհանրապես հաճախական են $n > ու$, $ու > ի$, $ի > ու$ հոլովիչային անցումները:

Եթե հաշվի առնենք, որ մեծ է նաև համապատասխան հոլովական փոխանցումների ենթարկվող բառերի թիվը, ապա կարելի է եզրակացնել, որ XVII դարի գրաբարին բնութագրական է տարբեր հոլովիչներով հոլովումը: Այս երևույթը պայմանավորված է նաև լեզվի նոր փոփոխությունների ազդեցությամբ:

Գրաբարի հոլովման քերականական կարգի հետ աղերսվող հիմնական դրսևորումները պահպանվել են հատկապես այն բառերում, որոնք առավել գործածական էին վաղ գրաբարում ու նվազ հաճախական (կամ չգործածվող) միջին հայերենում: Հայոց լեզվի բոլոր փոփոխության համար ընդհանուր բառապաշարային ժամալուծ շերտի դեպքում հնարավոր է և՛ գրաբարյան, և՛ ոչ գրաբարյան ձևերի առկայություն:

Այս նկատուամբ վերաբերում է հոլովվող խոսքի մասերին: Առավել հաճախական է — ի — հոլովումը: Վաղ գրաբարի այլ հոլովման պատկանող մի շարք բառեր հանդես են գալիս նաև նշված հոլովմամբ: Շաքաթի փխն.՝ շաքաթու, ձուրի. փխն.՝ ձուրոյ, կերակրի.՝ փխն.՝ կերակրոյ (Դրնդ., 372, 484 և այլն): Նոր ավանդված բառերի մի մասն էլ նույնպես — ի — հոլովման է:

Վաղ գրաբարի — ու — հոլովման բառերը XVII դարում հանդես էին գալիս ինչպես — ու —, այնպես էլ այլ հոլովիչներով (հիմնականում — ի — և — ա —): Քննվող շրջանում — ու — հոլովման են ենթարկվում վաղ մատենագրության մեջ չավանդված, այնպես էլ — ու — հոլովման պատկանող շատ բառեր: Ահա տեղանունների հոլովման մի շարք օրինակներ. Վիեննայու (Գ. Թոխաթ., 407), Դաշուն Մշու (Հ. Կարն., 566), Թավրիզու (ն. տ.) Ալաշկերտու, Բասենու, Արապկերու (ն. տ.): Իսկ Սարգիս վարդապետն ևս էր ի գեղաբաղաբէն Կարբու (Զբր., III, ԺԳ): Մօղնու վանացն (41): Ի վանին Քանաքեռու (Զբր., III 44): — Ու հոլովման հաճախականությունը առաջին հերթին պայմանավորված է

այս բառաշարքի առկայությունը: Ինչպես նաև ու>ու կամ ու>ո անցումներով: Քննությունից պարզվում է, որ XVII դարի գրաբարում —ո—և—ու— հոլովիչների օգտագործման հստակ սկզբունք չկա¹:

Վաղ գրաբարի —ե— ներդրական հոլովման պատկանող բառերը հանդես են գալիս նաև XVII դարի գրավոր աղբյուրներում: Թեև հոլովման հարացույցում նկատվում են տրոշ շեղումներ. հմատ. աղբերին վերայ (Դրնդ., 534), բայց հոլովման այդ տիպը դեռևս գործուն էր: Նույնիսկ դասական գրաբարի —ու— հոլովման պատկանող որոշ բառեր հանդես են գալիս —ե— հոլովիչով: Դրանք այն բառերն են, որոնք —ու— հոլովման դեպքում վարող էին անհասկանալի լինել կամ քերականական ձևով, կամ որպես հոմանիշություն: Օրինակներ. «քանզի քաղցրութիւն ի մեղերն գոլով՝ կրական է, իսկ ի ճաշակելիսն կիր է» (Տրմբ., 55): «Առաջին ձև է, յորում միջին սահմանն ենթակայանայ ի մեծ առաջարկութեան և ստորոգի ի փոփոխն»² (անդ. 134):

XVII դարում գոյականների պատկանելի մասը ենթարկվում է արտաքին թեքման: Հիշենք, որ «գրաբարյան ներքին թեքման ենթարկվող բառերի մեծամասնությունը միջին հայերենում անցել է արտաքին թեքման»³: Որոնք նաև այդ ձևով կիրառվում են և XVII դարի գրավոր աղբյուրներում: Նորահայտ ու օտար բառերը նույնպես ենթարկվում են արտաքին թեքման:

Հարացույցում շեղումներ են նկատվում նաև անկանոն հոլովման ժամանակ: Եթե այր, հայր, մայր, տէր, եղբայր... բառերում դրանք այնքան էլ հաճախական չեն, ապա գիւղ բառը հոլովվում է ավելի քան «անկանոն»: «...Եւ ես մնացի ի գիւղն մինչև...» (Դվրծ., 195), «եկաւ ի գիւղէն» (քմբ., 236): «Մեծ գեղջի» (Դրնդ., 411), «նա ալպանէր ծաղր առնէր ասելով՝ աւերող և քակող գեղջ (Ջբր., I, Բ), «Ոչ գոյր մի փոքր ագաբակ գեղջի շափ» (Դրնդ., 354), «Եւ ասացին քահանայք գեղջին» (373): «Ոչ կամեցան յեզեր գեղջից պատշաճաւորի շինել» (411):

Համակարգից նկատելիորեն շեղվում է նաև քոյր բառը՝ հանդես գալով հիմնականում բարբառային ձևերով: Չենք հանդիպում հատկապես հոգն. բոբբ, քեքք... քեքք ձևերին, որոնք ժամանակաշրջանի համար արդեն հնացած ու անհասկանալի էին: Դրաբարի հոլովական համակարգի շեղում պետք է դիտել նաև կրկնակի հոլովիչների հանդես գալը կողք-կողքի (այդպիսի օրինակներ բերել ենք), ինչպես նաև ներգոյական

¹ Այս գործում դեր ունի այն հանգամանքը, որ —ու— հոլովման պատկանող շատ բառեր ծագումնաբանորեն կապվում են վաղ գրաբարի —ո— հոլովման հետ:

² Քյոմուրճյանի մոտ ի հոլովման տեղեւ բառը նույնպես ունի տեղեւ հոլովման ձևը: «Լուար դըքաղցրաբարաւ նորա պատշաճաւորեալ ի տեղեւ և ի թուղթս» (443),

³ «Անկարկներ միջին գրական հայերենի պատմության», Բ. Լ. Հովսեփյան, Ձեռքանություն, Երևան, 1975, էջ 16:

հոլովի ոչ ճիշտ կազմութիւնը՝ կապված տրական-հայցական հոլովների և դրանց հոլովակերտների շփոթութեան հետ: Հմմտ. Եւ սպանին զամենայնով որ էին ի վանքն, փխն.՝ ի վանս (ն), (Զքր., II, 1է), զվանքս (ՄԺ, II, 397): Եւ արդ գրեցաւ ի գիրքս (ԴվրԺ., 417): Կա և գիրքս՝ հայց. հոլովով փխն.՝ գիրք⁴:

Այլ հոլովաձևերում նույնպես նկատվում են անհստակութիւններ, որոնց մի մասը կարող է գրչագրական սխալ լինել: Օրինակներ՝ գինաւ, ընշիւոր, հեծեկիոր, և այլն (ՄԺ, II, 561, 575): Նկատելի են հոգնակի ուղղականի սխալ ձևեր. կողմունք-փխն.՝ կողմանք, լերունք-փխն. լերինք, մարդիկը-փխն. մարդիկ և այլն: Օրինակներ՝ «Իսկ երկու կողմունք ձորին բարձր... ոչ կարելին գնալ...» (ԴվրԺ., 118): «Եւ ունի բերդորեայք ի կողմունս...» (ՄԺ, II, 549): Լերունք (ՄԺ., II 555): «Բազում սովալլուկ մարդիկը՝ արք և կանայք» (ԴվրԺ., 90):

Մրանք են հիմնականում այն դիտողութիւնները, որոնք վերաբերում են հոլովման համակարգին:

բ. Թվի ֆեռականական կարգը

Դասական գրաբարում գոյական անոճների հոգնակին հիմնականում կազմվում է Բ մասնիկով: Այլ հոգնակերտներ թեև կային, բայց ընդգրկում էին սակավաթիվ բառեր և հաճախական չէին:

Փննվող շրջանում առավել տարածված են, ինչպես և պետք է սպասել, Բ, Բ+այլ բաղադրիչներով զուգորդված հոգնակերտ մասնիկները: Հանդիպում ենք նաև եւր (—նեւր) ձևերին, բերդորեայք, վանորեայք... (ՄԺ, II, 541, 549): Վաղ գրաբարում հանդիպող վանեւր, բանեւր ձևերի համեմատութեամբ վանորեայ(ք) ձևը անշուշտ կրում է միջին հայերենի աղղեցութիւնը: Իսկ ներքոգրյալ օրինակներում, գործ ունենք բարբառային կազմութիւնների հետ «...Այլ և Վանայ քաղաքի Խօջէֆն առաքեցին առ խոջայ Ռոհիջանն» (Դրնդ., 493): «Եւ մեծ Գեղջի տեղ-րանք վայելուչք պատրաստեաց» (Դրնդ., 411): «Որ գեղրանք շինուէր մերձ վանատեղացն» (ն. տ.):

Այս ձևերը տարածված են այն երկերում, որոնց լեզվում գերակշիռ են ոչ գրաբարյան հատվածները: Գործածվում են նաև —ան, —վի, —նի մասնիկները. դրանցից ավելի տարածված է —եւ հոգնակերտի գործածութիւնը: Վերջինս ծագում է գրաբարյան —եւր ձևից: —եւ— ձևույթը գործուն էր միջին հայերենի բոլոր շրջաններում, այն միջին

⁴ Գիրք-գիրքս ձևերը կարելի է համարել նաև ոչ թե որպես ուղղական-հայցական հոլովների շփոթութիւն, այլ Բ-ի որպես հոգնակերտի շփոթակցում:

հայերենի հիմնական հոգնակազմիչներին մեկն էր, որը փոխանցվել է նաև աշխարհաբարին:

—Եր— ձևույթի գործածությունը մի կողմից միջին հայերենի ազդեցությունն է, մյուս կողմից —Բ— ձևույթի կիրառության ոլորտների որոշ սահմանափակության հետևանք: Քննությունը ցույց է տալիս, որ —Եր— ստանում են հիմնականում միավանկ բառերը: Ահա առավել հաճախակի հանդիպող որոշ բառերի ցանկը:

այրեր (Դրնդ., 498)
բանքեր (Դրնդ., 40, 548)
գործքեր (Դրնդ., 85)
թղթեր (Դրնդ., 262, 369)
խաղեր (Զբր., 111, 36)
խաչեր (ՄԺ., 11, 550)
խցեր (Զբր., 1, 19)
կալեր (Զբր., 111, 36)
հայեր (Դվրժ., 244)
ճղեր (Զբր., 151)
օրեր (Քմբճ., 233)

Միջին հայերենի առաջին ենթաշրջանում —Եր— մասնիկ ստանում էին նաև բազմաթիվ բազմավանկ բառեր, իսկ երկրորդ ենթաշրջանում, —Եր—ը օգտագործվում էր հիմնականում միավանկ բառերի հոգնակին կազմելու համար⁵: Ուրեմն գրաբարագիր աղբյուրներում կամ գրաբար հատվածներում —Եր—ի միավանկ բառերի հետ գործածությունը ժամանակաշրջանի կենդանի լեզվի հիմնական միտումն էր: Ավելորդ չէ նկատել, որ վաղ գրաբարում —Եր—ի հատուկենտ գործածությունները նույնպես միավանկ բառերում էին: Այսպես, դեռևս Փարպեցու մոտ հանդիպում ենք հայեր, հարկեր ձևերին (30, 85, 152, 162), վկայված է նաև զձեռներե՞՞ ձևը (200):

Անվան թվի քերականական կարգը դրսևորվում է մի շարք ձևույթներով՝ արտահայտելով հիմնականում եզակի (զրո ձևույթ) և հոգնակի թվի գաղափար: Միջին հայերենում դրսևորվող երկակի թվի որոշ

⁵ Տե՛ս Ակնարկներ միջին գրական հայերենի պատմության, Բ, Երևան, 1975, էջ 104:

⁶ Օգտվել ենք Փարպեցու պատմության 1904 թ. (Տփղիս) հրատարակությունից: Զեռն-ձեռներ ձևի առկայությունը կարող է հուշել նաև, որ գրաբարի ձեռն, մուկն, ձուկն, դուռն... բառերը դիտվել (գուցե և հնչվել) են միավանկ: Այդ հիմնավորվում է նաև արդի որոշ բարբառներում այդ բառերի հնչմամբ: Դրբ.-ի բարբառում, օրինակ ձուկուն, մուկուն ձևերի հետ կան և ձուկնը, մուկնը ձևերը, որոնք, ըստ երևույթին, ավելի հարազատ են Հին շրջանում միավանկ ձուկն, մուկն բառերի արտասանությանը:

արտահայտություններ, որոնք ծագումով թեև հին են, բայց դրաբարի վաղ շրջանից արդեն գործուն չէին, հանդես չեն գալիս նաև քննվող շրջանի դրաբար գործերում:

Հոգնակիություն նշող ձևույթները կարելի է բաժանել երկու խմբի՝ զուտ գրաբարյան կամ կանոնիկ և ոչ գրաբարյան: Վերջիններին գործառնությունը դարաշրջանի նույնիսկ ամենաընտիր գրաբար գործերի մեջ անխուսափելի է: Ոչ կանոնիկ հոգնակերտների գործածությունը կախված է վնչպես երկի ժանրային առանձնահատկություններից, այնպես էլ հեղինակի գրաբար գրելու հմտությունից: Այդ հաստատվում է նաև միջակագրություններ: Մեր կողմից ընտրված 2000 բառ պարունակող հատվածներում տարբեր հեղինակների հոգնակերտների գործածության պատկերը նույնը չէ: Զաքարիա Սարկավազը (գլուխ Ի, ԻԳ) հոգնակի գործածում է 22 անգամ, բոլորն էլ կանոնիկ (հաշվի են առնված և հղումված ձևերը): Դավրիժեցու պատմության (էջ 651—659) նշված հատվածում ոչ կանոնիկ հոգնակերտներ նույնպես չկան, իսկ մի այլ տեղ (էջ 491—500), որտեղ շարադրանքը զուտ գրաբար չէ, երեք անգամ շեղվում է կանոնիկ հոգնակազմությունից: Քյոմուրճյանի մոտ (էջ 335—341) բոլորը կանոնիկ են, իսկ էջ 273—300-ում դարձյալ կան շեղումներ: Դարանաղեցու գրքում դրանք արդեն զգալի են:

Հոգնակերտները հանդես են գալիս նաև զուգորդված ձևով: Զուգորդման հնարավորությունները սահմանափակ են: Ամենահաճախականն են $f + եր$ (նեւ) զուգորդումները, ընդ որում հնարավոր է զուգորդման երկու կաղապար՝ ա) $f + եր$, բ) $եր + f$: Հմմտ.՝ Բանբեր (Դրնդ., 40, 548), գործեւ (85), պարտեւ (322), տղայնեւ (Զքր., 321), հայեւ (Դրնդ., 51), օրեւ (Քմբք., 23). $f + եր$ զուգորդումները կային և միջին հայերենում: Ըստ Լ. Հովսեփյանի f ձևույթը միջին հայերենում «անհրաժեշտորեն և առանց բացառության հանդես է գալիս միայն վերջում, քանի որ դրվելով որևէ հոգնակերտից առաջ, չի պահպանում հոգնակիության իր իմաստը, այլ ձեռք է բերում բառակազմական ֆունկցիա, ինչպես՝ աշեւ, ունեւ, հաւեւ, ֆնեւ և այլն: Այս կարգի բառերը եզակի-ուղղականում հաճախակի ունեն կրկնակ ձևեր f -ով և առանց f -ի»⁷:

Որոշ դեպքերում դժվար է որոշել, թե f և $եր$ ձևույթներից ո՞րն է հոգնակազմը: Խոսքը այն բառերի մասին չէ, երբ f -ն ենթադրվում է որպես բառակազմական ձևույթ. հմմտ.՝ պարտեւ, գրեւ և այլն: Կան

⁷ «Ակնարկներ միջին գրական հայերենի պատմության», Բ, Երևան, 1975, էջ 39:

դեպքեր, երբ նշված երկու ձևությամբներն էլ հոգնակերտներ են⁸։ Բերենք երկու օրինակ. Զայս հնարական բանքերս (Դրնդ., 548)։ Ամենեքեան կանայք էին և փոքրիկ տղայքներ (Զքր., Ա, ԺԺ)։ Նման օրինակներ շատ կան։ Լեզվի հետագա զարգացման ընթացքում գրաբարյան հոգնակերտը իր տեղը զիջում է միջին հայերենյան, աշխարհաբարյան եր-ին։

2. ԱՆՎԱՆԱԿԱՆ ԱՅԼ ԽՈՍՔԻ ՄԱՍԵՐ

Գրաբարի ածականները իրենց համապատասխան քերականական կարգերով գործառում են նաև XVII դարում։ Դրանց հարկ չկա անդրադառնալ, քանի որ ածականների հետ աղերսվող որոշ հասկացություններ (համեմատական աստիճաններ, հոլովում, համաձայնություն գոյականների հետ և այլն) հստակ չէին հենց դասական գրաբարում։ Առավել դժվար է որևէ օրինակափություն գտնել ուշ շրջանում։

Քննվող շրջանում գործառում են գրաբարյան թվականները՝ բոլոր տարատեսակներով։ Քանի որ թվականների համակարգը դժվար է ենթարկվում փոփոխությունների, նպատակահարմար է անդրադառնալ վաղ շրջանի գրաբարի համեմատությամբ թվականների մեջ ի հայտ եկող այս կամ այն տարբերություններին։ Նկատենք, որ ներքոհիշյալ հատկանիշները համակարգային փոփոխության գնահատման տեսակետից միևնույն դերը չունեն։

Քննվող շրջանում մշակվ հաճախական են գրաբարի, այսպես կոչված անձներական թվականները, բայց դրանք խալառ վերացված չեն և պահպանում են նաև հոլովման յուրահատկությունները։ Անձներական թվականների գործառությունը բնորոշ է հատկապես դասական գրաբարին (V դարի առաջին կես)⁹։ Դրանք չկան արդի գրական լեզվում, իսկ որոշ բարբառներ հարազատորեն պահել են¹⁰։ Կարելի է ենթադրել, որ քննվող շրջանի գրաբարում անձներական թվականների գործածությունը վաղ գրաբարի երբեմնի գրական ձևերի անմիջական ազդեցությունը չէ, այլ արդեն թերևս բարբառային համարվող ձևերի կիրառություն։

Քանակական թվականների համակարգում նկատվում են հետևյալ փոփոխությունները։ Մի թվականի փոխարեն հաճախ հանդես է գալիս մէկ ձևը։ «Ածին առաջի Թահմազդուլի բէկին զԱջն սուրբ Լուսաւորչին այլ և ընդ նմին մէկ ոսկետուփ և մեծագին աւետարան և մէկ արծա-

⁸ Այս դեպքում կրկնակ հոգնակերտությունը վերաբերում է միայն արտահայտության պլանին. բովանդակության պլանում այն հավասարաչօր է ձևերից մեկի միջոցով արտահայտված հոգնակիի գաղափարին։

⁹ Տե՛ս Գ. Զաքուկյան, Հայոց լեզվի զարգացման փուլերը, Երևան, 1964, էջ 37։

¹⁰ Տե՛ս Լ. Հովհաննիսյան, Գրաբարի և Ղարաբաղի բարբառի առնչության հարցի շուրջը, ՊՔԶ, Երևան, 1977, № 1, էջ 144։

թեայ խաչ» (Դվրժ., 208): «Եւ ի Սուրբմանաստրն մէկ սուրբ Գեորգ անուն» (ՍԼՈՒՂ., 7): «Մեկ ամ և կէս եկաց յՍտամբոլ» (Դրնդ., 395):

Մէկ-ը հանդես է գալիս և բաղադրյալ թվականների կազմում. «Եւ արդ ի հարիւր և ի տասն և մէկ թիւն մախ» (Դվրժ., 562): Չորս թվականի հայցական հոլովը երբեմն հանդես է գալիս ուղղականաձև, այսինքն, ինչպես և արդի հայերենում, չորս-ը գիտակցվում է քանակական թվականի ուղիղ ձև: Հմմտ.՝ «Չորս հինգ ատուրց յետոյ ապա եկին» (Դրնդ., 257): «Ասացին թէ չորս մարդիկ են, որ խորհեցան» (278):

Խախտված է 11—19 թվականների կազմություն կարգը: Հայտնի է, որ գրաբարում միավորները բարդվում են տասն թվականի հետ՝ ավելանալով սկզբից՝ մետաստան, երկոտասան... ապա յոթետասան, ութետասան և այլն: Քննվող շրջանում ճիշտ ձևերի կողքին գործածում են նաև ոչ գրաբարյան կազմություններ, օրինակեր՝ «Նոյեմբեր ամսոյ ի տասն և յոթն» (Դվրժ., 361): «Հրամայեաց պարգև տալ տասն և երկու թոման դրամ» (անդ., 412): «Եւ էր մանուկ տիօք իբրև տասն և ճնգից ամաց» (526): «Ամս տասներեք» (ՄԺ, II, 393):

Դասական թվականների համակարգում էական փոփոխություններ չկան: Միավորների և տասնավորների բարդման շարադասությունը հիմնականում կանոնիկ է. որոշ դեպքերում թիվը մատնանշող բաղադրիչը արտահայտվում է թվականների տառային արժեքով՝ «ի էերոդ ժամու ատւրն խաւարեցաւ արեգակն» (Զբր., II, 1է):

Նկատվում են թվականների հոլովման հարացույցի ոչ ճիշտ ձևեր, գոյականների հետ թվականների անհամաձայնության դեպքեր՝ «Եւ յերկու կողմէ յեզերս գետոյն ցրուեալք էին (փխն.՝ յերկուց կողմանց): Հնգոցն մինն... ասոենախօս էր և ահարկու...» փխն.՝ հնգիցն (Դվրժ., 463): «Զկնի երկու ամաց» (փխն.՝ երկուց ամաց) (ՄԺ, II, 397):

Մեր մատենագրության սկզբնավորման շրջանից գրաբարի 36 հընչյունները տառային տարբեր զուգորդումներով, նաև որոշ նշանների միջոցով լիովին արտահայտում էին թվերի ու թվանշանների գաղափարը: Արաբական թվանշանների գործածությունը մեղանում սկսվել է ուշ շրջանում: XVII դարում առավել գերիշխող էր թվերի տառային գրությունը: Երբեմն թվական + գոյական կապակցության մեջ առաջինը դարձյալ հանդես է գալիս տառային գրությամբ (նաև հոլովված ձևով), երևույթ, որը վաղ գրաբարին բնորոշ չէր, հմմտ. «Եւ յետ Բուց ատուրց» (Զբր., II, 1է): Ավելին, այս հեղինակի մոտ որոշ բառերի (գոյականների) թվական բաղադրիչը երբեմն արտահայտվում է համապատասխան թվականի տառային արտահայտությամբ: «Ընտրեցի և բիւրապէտ, Ռապէտս, Ճապետս, Մապետս, զգորագլուխս և զզօրս բազումս» (Զբր., II, 5է):

Գործուն տառային գրության հետ հանդիպում են և թվականների

Թվանշանային արտահայտություններ: Վերջիններով մատնանշվում են հիմնականում տարեթվերն ու ամսաթվերը: Որոշ հեղինակների մոտ գրության այս երկու ձևերը սահմանադադարաված չեն և հանդես են գալիս կողք կողքի: «Ի ՌՁէ թուին ապրիլի 28...», «Թվին ՌՁԸ յունիսի 2» (ՄԺ, II, 395): «Եւ ի թուին ՌՃ... 18 վարդապետօք և 70 կրօնաւորօք գնաց...» (Անդ.), «206 ամ է թագաւորութիւն սոցա» (ն.տ.): Կան նաև դուռ թվանշանային արտահայտություններ «Թվոյն 1697 փետրվարի 28» (ՄԺ, II 404): «Թվոյն 1693 օգոստոսիի 15 ելա Վեննայու» (407): «170 ամին Յօթլէ եգիտ զվրանս»: (ՄԺ, I, 265): Երբ խոսքը վերաբերում է հայկական թվագրությանը, ապա որպես կանոն հեղինակները անցնում են տառային գրության. համտ. «Ի թուականութեան մերում ՌԾԲ» (Դվրժ., 13): «Նոր էր փոխեալ թուական հայոց և մտեալ ի ՌԾԴ (40): Թվոյն 1696 յուլիս ամսոյ 10 թագաւորն առաւ... և ի Յայոց թւոյն ՌՃԽէ...» (ՄԺ, II, 404): Գ. Թոխաթեցու ժամանակագրության մեջ անխտիր արաբական թվանշաններ են, իսկ երբ շեշտվում է հայոց թվականությունը, առանց բացատրության հեղինակը օգտագործում է թվականների արտահայտություն հին՝ հայկական ձևը:

Թվանշանային համակարգը հիմնականում ի հայտ է գալիս եվրոպական իրականությանը այս կամ այն չափով ծանոթ անձնավորությունների գործերում: Ուրեմն՝ ավանդական գրության խախտման պատճառը լատիներենն է. հնարավոր է նաև արաբերենի, ավելի ճիշտ, արաբատառ լեզուների աղբյուրությունը, որոնցում գործառում էր թվականների գրության թվանշանային համակարգը:

Այս դեպքում խոսքը վերաբերում է ոչ թե արաբատառ լեզուների այս կամ այն թվանշանին, որ որոշակիորեն տարբերվում է լատիներենում ունեցած գրությունից, այլ թվանշանների համակարգի գործածությանն ընդհանրապես:

Գրաբարի դերանվանական համակարգի փոփոխությունները զգալի չեն:

3. ԲԱՅԱԿԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳ

Խոնարհման համակարգը մեր լեզվի զարգացման բոլոր փուլերում դրսևորվել է միևնույն քերականական կարգերի արտահայտման տարբեր միջոցներով, օրինաչափությունների կողքին անկանոնությունների ու բացառությունների զգալի արտահայտություններով: Այդպես էր դասական գրաբարում, այդպես է վիճակը և քննության առարկա շրջանում, Համառոտակի անդրադառնալով բայական համակարգի որոշ առանձնահատկություններին:

Քննվող շրջանում գործառում են գրաբարյան բոլոր դերբայները: Ի տարբերություն վաղ շրջանի, շատ առարածված են իլ լծորդության

ձևերը: Սրանք արտահայտում են անորոշ դերբայի կրավորական սեռը. հմմտ.՝ «Ի դատապարտութենէ վասն յանցանաց Աղամայ ոչ որ կարէ ազատիլ» (ձեռ. № 5074, էջ 40): «Ալսինքն զաւերիլն աշխարհին հայոց և զգերիլն և զվատնիլն քրիստոնէից...» (Դվրժ., 667): Սակայն անցումը —իլ— լծորդութեան միայն կրավորականութեան-ներգործականութեան հակադրութեան արտահայտման համար չէ: Հայտնի է, որ դասական գրաբարում —ի— խոնարհման անորոշ դերբայը —ե— խոնարհման բայերի նման ունենի —ել— վերջավորութիւնը (միայն առանձին դեպքերում ենք հանդիպում —իլ—ի): —ի և —ե խոնարհումների անորոշ դերբայի տարբերակման անհրաժեշտութիւնը հրատապ է դառնում հատկապես հետագա շրջանում, երբ գրաբարը դադարում է խոսակցական լեզու լինելուց: Միջին հայերենն էլ էր ձգտում —ի— խոնարհման բայերը արտահայտել —իլ— լծորդութեամբ, ինչպես՝ աշխատիլ, նախանձիլ, ապրիլ, նստիլ, խօսիլ ևն¹¹:

Վաղ սկսած այդ գործընթացը աւելի ակնառու է XVII դարում: Համարյա առանց բացառութեան —ի— խոնարհման բայերը անկախ բայասեռից անորոշ դերբայում ունեն —իլ— լծորդութեանը: Տարբեր հեղինակներից բերենք օրինակներ: Քյոմուրէյանի մոտ՝ վիճիլ (3), անկանիլ (8), շրջիլ (8), նախանձիլ (19), հանդիպիլ (87), Ստ. Լեհացի¹²՝ քահանայապետիլ (75), շեղիլ (ն. տ.), ասիլ (317), փախշիլ (387), Ս. Լեհացու ուղեգրութիւնից՝ հնազանդիլ (359), բախիլ (365). նման օրինակների կարելի է հանդիպել նաև մյուս բոլոր հեղինակների մոտ... «Թե մի ևս թողուցուս զծողովուրդն Զուղայու նստիլ» (Դվրժ., 62): «Մարմինք մարդկանցն սկսաւ ուռիլ և բշտիլ և դեղին ջուր հոսիլ» (82): «Զոր տեսեալ... զգերեվարիլն և մատնիլն ի ձեռն անօրինաց, զաւերիլն և զճանդիլն... զտարաշխարհիկ լինիլն, զգերիլն և զտանիլն» (421): Իհարկե, սա լեզվի կանոնադրմանը նպաստող դրական ձեռնարկում է, բայց այս դեպքում էլ դարձյալ սեռային տարբերակումը մնում է չկանոնարկված, որովհետեւ —ի— խոնարհման բայերը միայն կրավորական սեռի իմաստ չեն արտահայտում: Ուրեմն, —ի— խոնարհման բայերի անորոշ դերբայում համատարած —իլ— լծորդութեամբ ներկայանալը միայն հստակ տարբերակում է մտցնում —ի և —ե— խոնարհումների բայերի միջև, իսկ կրավորականութիւն-ներգործութիւն սեռային տարբերակումը այդ դերբայի համակարգում դարձյալ մնում է խախտտ: Անորոշ դերբայի դեպքում կրավորականութեան-ներգործութեան տարբերակման հարցը հատկապես դրվել է լատինաբան կամ նրանց որոշ չափով հարող հեղի-

¹¹ Տե՛ս «Ակնարկներ միջին գրական հայերենի պատմության», հ. Ա, Երևան, 1972, էջ 302:

¹² Օրինակներ բերվում են № 5074 ձեռագրից:

նակներին մոտ, որոնք քերականութիւններում մտցրել են կրավորական սեռի արտահայտման ձևական նոր միջոց, այն է՝ տարբեր լծորդության բայերի անորոշ դերբայի կրավորականը արտահայտել —իլ— լծորդությամբ, հմմտ. «Պիտոյ է նոցա ոչ ըստ մասին լուսավորիլ, այլ լնանիլ լուսով» (ձեռ. 5074, էջ 26): «Զի թէութիւն կարէ իմանիլ առանձին» (389): Սակայն այս կազմութիւնները խորթ են գրաբարին և ավելի են խճճում բայերի տարբերակման հարցը ըստ լծորդության ու սեռերի:

—Ող-ով կազմության դերբայների գործածութիւնը նույնպես տարածված է, լայն են նաև տարբեր բայերից համապատասխան դերբայի կազմության հնարավորութիւնները: Ներքոհիշյալ օրինակների դերբայական ձևերը դասական գրաբարում կամ չկային կամ էլ հաճախական չէին: «Եւ կարգեաց վառող ժողովրդեանն» (Դվրժ., 45) «Ապա եկին կնօղֆ պուտկացն ու կարասուցն» (Զբր., II, 134): «Որ արեղայ որ այրօղ լինի և աղմուկ անէ, գիշերօթ չտան առնել» (Զբր., III, 18): «Տանի բռնղաց այգայ իւրում» (Զբր., III, 43):

Դասական գրաբարը, ինչպես գիտենք, խուսափում էր ենթակայական դերբայի առատ գործածութիւնից, այն փոխարինելով այն ուղիմավոր բայ կառուցով: XVII դարի գրավոր ստեղծագործութիւններում պատկերն այլ է: Այստեղ առատորեն օգտագործվում է այդ դերբայը, դրսևորվելով որպես դերբայական համակարգի առավել գործածական ձևերից մեկը: Ըստ երևույթին ենթակայական դերբայի գործածության լայն ոլորտը ու հաճախականութիւնն է այն պատճառներից մեկը, որ համապատասխան դերբայը փոխարինութիւն միայն վաղ գրաբարի, սկսում է արտահայտել կրավորական սեռի իմաստ¹³, Թեև շատ դեպքերում ներգործական-կրավորական սեռային հակադրութիւնը դրսևորվում է ենթակայական դերբայ-անցյալ դերբայ հակադրությամբ: Օրինակներ. «Իսկ կրկնակի է, զի յառնեյն զանաղանին աւառողն և աւառեալն. որպէս ասել է իմանալ: Քանզի յասելն՝ այլ է ասացողն և այլ ասացեալն: Նույնպէս այլ է իմացողն և այլ իմացեալն» (Տրմբ., 59):

Առհասարակ ուշ շրջանի գրաբարում հաճախական է դերբայների գործածութիւնը, ավելի լայն՝ նրանց գործառական ոլորտները:

Ավելորդ չէ հիշել, որ հենց դերբայ անվանումը շրջանառության մեջ է դրվել XVII դարում, Ն. Հոլովի կողմից:

Դիմավոր բայերի համակարգում գործունե են գրաբարի ինչպես պարզ, այնպես էլ բաղադրյալ ժամանակային ձևերը, պատկերը սակայն լրիվ նույնական չէ վաղ գրաբարում:

¹³ Լատինաբան քերականները նույնիսկ մտցնում են ներգործականության-կրավորականության արտահայտման հատուկ ձևեր՝ ներգործ-աղ, կրավ. —եցաղ—:

Ներկա ժամանակը գործառական-իմաստային տեսակետից էական փոփոխության չի ենթարկվել: Ասվածը վերաբերում է այդ ժամանակի ինչպես բուն, այնպես էլ երկրորդական կիրառությանը: Դասական և ընդհանրապես գրաբարի վաղ շրջանին բնորոշ ներկա ժամանակաձևի ապառնիի իմաստով հաճախական կիրառությունը հարադատ է քննվող շրջանին: Օրինակ. «Եթե զասացեալդ ցուցանես ինձ, զտէրտէրն քո արձակեալ քողում, ապա թե ոչ այնչափ ծեծեմ զտէրտէրն քո, որ ի ներքոյ փայտի մեռաւի» (ԴվրԺ., 188): Այս կարգի օրինակներ շատ կան, որը, մեր կարծիքով, չպետք է համարել սոսկ դասական լեզվաոճական արտահայտությունների ընդօրինակման փորձ: Ավելին, այստեղ դեր ունի նոր լեզվամտածողությունը, այն է՝ դեռևս վաղուց սկսված ու նոր ժամանակներում ավելի որակակազմ դարձած սահմանական եղանակի ներկա-ըզձական եղանակի ներկա անցումները և դրա հիման վրա նոր եղանակաժամանակային ձևի առաջացումը:

Գործառական առանձնահատկությունները հիմնականում պահել են նաև լոց+եմ կազմության սահմանական եղանակի ժամանակաձևերը: Սահմանական եղանակի վաղակատար (եալ+եմ) և անցյալ վաղակատար (եալ+էի) կազմությունների ընդգրկման ուղորտները նկատելիորեն լայնացված են: Դասական գրաբարում դրանք հաճախական կիրառություն չունեին: Ժամանակային այդ իմաստները արտահայտվում էին անցյալ կատարյալի միջոցով: Օրինակ, Ղուկասի Ավետարանի Ա—Դ հատվածներում 141 կատարյալներից աշխարհաբար թարգմանության մեջ վաղակատար է ներկայացված 2-ը, իսկ անցյալի վաղակատար՝ 12-ը, Հովհաննեսի Ավետարանում համապատասխանաբար՝ 35 և 12¹⁴, Ուրեմն, վաղակատար ժամանակների գործառությունը վաղ գրաբարում կատարում էր նաև անցյալ կատարյալը: Վերոհիշյալն է նաև այն պատճառներից մեկը, որ գրաբարի որոշ առսոմնասիրողներ, վաղակատարն ու անցյալ վաղակատարը քերականական ժամանակներ չէին դիտում:

Քննվող շրջանում զգալիորեն մեծ է վաղակատար ժամանակի գործառության ուղորտը, նաև հաճախականությունը: «Որոց տանիքն ամենայն աւերեալ էր» (ԴվրԺ., 352): Դասական շրջանի հեղինակը այս ժամանակաձևը այստեղ չէր օգտագործի: Իսկ XVII դարի հեղինակները չեն խուսափում վաղակատար կիրառել այնպիսի դեպքերում, որտեղ վաղ շրջանում կօգտագործվեին անցյալ անկատար կամ վատարյալ ժամանակները: Նման օրինակներ կաշխատենք բերել XVII դարի լավագույն գրաբարագիր հեղինակից՝ Ա. Դավրիժեցուց:

¹⁴ Տե՛ս նոր կտակարան: «Չորս ավետարաններ և գործք առաքելոց», էջմիածին, 1969.

«Իբրև հաննալ եղև գրութն, նոյնժամայն եպիսկոպոս վանացն յափշտակեալ զգլուխն ի ձեռաց պատրեացն և ոչ է տուեալ, այլ զնոսա դատարկ արտաքս առաքեալ է ի վանացն» (179): «Հանդէպ նմին փորեալ են այնքան, մինչ ծակեալ են զառաստաղ ճանապարհի դրանն և ապա այնքան աշխատեալ են, որ զկափարիչ վէմն ուսուցեալ են ի տեղոյն» (181): «Եւ մինչ ցայս վայր Ալթունն բնաւ ոչ է խօսեցեալ հայերէն» (188): «Իսկ վասն մասին, զոր այժմ առին պատրիկքն՝ տարեալ են ի Բանդարայ աշխարհն, ի քաղաքն, որ կոչի Գուայ, շինեալ են վանք ի նմին քաղաքի և զմասն այն եղեալ են ի հիմունս եկեղեցւոյ...» (197): Ուրեմն, քննվող շրջանում վաղակատար ժամանակը ձեռք բերելով գործածութեան լայն, նաև կայուն շրջանակներ, որոշակիորեն տարբերվում է դասական շրջանում համապատասխան ժամանակաձևի իմաստային-գործառական դրսևորումներից՝ ավելի շատ աղերսվելով աշխարհաբարի համանուն ժամանակի հետ: Ավելացնենք, որ XVII դարի գրավոր աղբյուրներում առկա են վաղակատարի՝ արևելահայերեն և արևմտահայերեն (աշխարհաբար) տարբերակները: «Թէ մեր լինիցիմք այդմ գործոյ կամակից եւ կցորդ... զոր դուք ինքեյ եք և կամիք» (Դրնդ., 572): «Ահա սիրով ողջունի գիր էր ուղարկել և զայն յիշել» (299): «Եւ նա ասաց թէ դու ես ասէր վիսօսք եւ դու հայնոյն ես» (Քմրճ., 94): «Ձինչ տեսաք՝ որ վերի դաշտի մարդիկն քոչ էին արեւ ամենայն...» (Դրնդ., 42): «Եկեր են» (63): Գրել + եմ և գրեւ + եմ ձևերի տարբերակվածությունը, սակայն, նշված ժամանակաշրջանում հստակ չէր, քանի որ, ինչպես տեսանք, միևնույն հեղինակը օգտագործում է երկու ձևերն էլ: Արևմտահայերեն տարբերակը նվազ հաճախական է, և նրա տարածքային ընդգրկման սահմանները կոնկրետացված չէին: Մագման ավելի հին ակունքներ ունեցող ել կազմավորված վաղակատարը դեռևս գերիշխող էր, այսինքն՝ արևմտահայերենը վերջնականապես չէր անցել վաղակատարի — եւ — տարբերակին: Իսկ ինչ վերաբերում է զոտ գրաբարյան ժամանակաձևերին, ապա վստահորեն պետք է ենթադրել, որ թեև քննվող շրջանում էլ ժամանակային հիմնական հարաբերությունները դարձյալ արտահայտվում են պարզ ժամանակների միջոցով, այդուհանդերձ վաղ գրաբարի համեմատությամբ, զգալիորեն ընդարձակվում են բաղադրյալ ժամանակների կիրառությամբ շրջանակները:

Հարկ չկա մանրամասն խոսելու գրաբարի անցյալ անկատար և անցյալ կատարյալ ժամանակների գործածության մասին, քանի որ վաղակատարի վերաբերյալ տրված որոշ դիտողություններ շոշափում են նաև այդ հարցը: Նշենք միայն, որ վաղ գրաբարի համեմատությամբ որոշ չափով սահմանափակված են և անցյալ անկատարի կիրառության ոլորտները: Դասական գրաբարի թարգմանական, ինքնուրույն բոլոր գործերում շատ հաճախ անցյալ անկատարն ու կատարյալը գործածվում

են կողք կողքի: Նման դեպքերում, անցյալ անկատարը կորցնելով անավարտության կերպային հասկանիշը, հանդես է գալիս կատարյալի փոխարեն, ձեռք բերելով նաև պատմական ներկայի իմաստ: Կամ էլ հենց առանց կատարյալի հետ գործածվելու անկատարը արտահայտում է վերջինիս ժամանակային իմաստը¹⁵: Այս երևույթը դասական գրաբարի առանձնահատկություններից մեկը պետք է համարել: Քննվող շրջանի գրաբարում անկատարի այդ առանձնահատկությունը ցայտուն չէ և անկատարը հանդես է գալիս ավելի շատ իր հիմնական ժամանակային իմաստով:

Դասական գրաբարում ներկայի ժամանակաձևով, բայց անցյալ կատարյալի իմաստով մի ուրույն գործածություն ունեն ասեմ բայը: Թի-րենք միայն մի օրինակ. «Փարիսեցիքն իբրև տեսին ասեն ցնա. ահաւասիկ աշակերտքն ըո գործեն, զոր ոչ է արժան գործել լի շաքաթու: Եւ նա ասէ ցնոսա: Ոչ ընթերցեալ իցէ ձեր, զոր արար Դաւիթ» (Մատթ., ԺԲ, 3): Քննվող շրջանում համապատասխան ոճերի մեջ ասեմ-ը արդեն մեծ մասամբ դրված է կատարյալով: Օրինակներ. «Եւ իբրև ետս թագաւորն, ասաց, վաղուրեմն տուեալ եմ քեզ զխալիֆութիւն և զթաղամ. ասաց Սահակն՝ այո, թագաւոր տուեալ ես... Յայնժամ կոչեաց շահն ծառայ մի առաջի իւր և ասաց...» (Դավթ., 231): «Այս է վերջին տկարութիւնն իմ, որ ոչ ես յառնեմ յառողջութիւն, քանզի մինչ ասէի զքարոզն, իբրև հասի ի բանն, որ ասաց.» (ՄԺ, II, 283):

Հիշենք, որ գրաբարի ներկայի ժամանակաձևը, արդեն միջին հայերենի շրջանից հանդես էր գալիս որպես ըղձական եղանակի ժամանակ: Եղանակային փոփոխությունն էլ իր հերթին նպաստում է այդ և ընդհանրապես քերականական ժամանակների կիրառության ոլորտների փոփոխության:

Անհրաժեշտ ենք համարում խոսել նաև գրաբարի, այսպես կոչված, առաջին և երկրորդ ապառնիսների մասին, քանի որ քննվող շրջանում, վաղ շրջանի համեմատությամբ, այդ ժամանակները դրսևորում են գործառական որոշ յուրահատկություններ: Հիշենք, որ նույնիսկ դասական շրջանում հստակորեն սահմանադատված չէին այդ երկու ժամանակների եղանակային-կիրառական սահմանները: Առաջին ապառնին գործառում էր ըղձական, պայմանական ու հարկադրական եղանակների իմաստով (արդի ըմբռնմամբ), իսկ երկրորդ ապառնին, բացի վերոհիշ-

¹⁵ Օրինակ, Կորյունի գրքի (էջ 38) եւ յետ այսորիկ... մինչև ամենայն իրաց հատվածում կատարյալով դրված որևէ բայ չկա, իսկ աշխարհաբար թարգմանության մեջ, ընդհակառակը, բոլոր անկատարները գրված են կատարյալով: (Տե՛ս Կորյուն, Վարդ Մաշտոցի, բնագիրը և թարգմանությունը՝ Մանուկ Աբեղյանի, Երևան, 1941): Նման հատվածներ շատ կան և դասական շրջանի այլ հեղինակների մոտ:

յալից, կարող էր կատարել սահմանական եղանակի ապառնի ժամանակի գործառություն՝ լոց + նմ ձևին զուգահեռ: XVII դարի գրավոր աղբյուրներում, առաջին ապառնի ժամանակաձևը հաճախական է: Անհամեմատ ավելի շատ է հանդես գալիս երկրորդ ապառնին՝ նաև այնպիսի դիրքերում, երբ, ուսումնասիրողների կարծիքով, դասական շրջանում հանդես էր գալիս միայն առաջին ապառնին: Առաջին ապառնու գործառության սահմանափակումը, սակայն, XVII դարում չի կատարվել. այն վաղ շրջանից սկսված երկարատև ու կայուն գործընթաց էր: Նախկին «Մատենա»-ում, օրինակ, համարյա առաջին ապառնի չի գործածվում: Բնականաբար այդ վիճակը ավելի ցայտուն է դրսևորվում XVII դարում: Նշված շրջանում այլ է նաև այդ ժամանակաձևերի եղանակային բնույթը: Դիմենք վիճակագրությանը, այս անգամ էլ դարձյալ Դավրիժեցու պատմությունից:

Էջ 610—619-ի զուտ գրաբար հատվածը (800 բառ) պարունակում է 1 առաջին, 7 երկրորդ ապառնիներ: Առաջին և երկրորդ ապառնիները միայն ըղձական եղանակի իմաստով են: 700 բառ ընդգրկող մի այլ հատվածում՝ էջ 325—332 պատկերը հետևյալն է. առաջին ապ. 1 (ըղձ.) երկրորդ ապ. 13, որից՝ ըղձական եղանակի իմաստով 8, պայմ.՝ 1, հարկ.՝ 4: Էջ 178—196-ում, որն ընդգրկում է 1500 բառ, այսինքն՝ այնքան որքան մյուս երկու հատվածները, պատկերը համարյա նույնական է: Առաջին ապառնի չկա, 2-րդ-ը օգտագործվում է 15 անգամ (11-ըղձական, 4-ը պայմանական եղանակի իմաստով):

Ինչպես նկատվում է, այս հեղինակի մոտ, և ընդհանրապես XVII դարի գրավոր աղբյուրներում, առաջին ապառնին չնչին գործառություն ունի: Երկրորդ ապառնու սահմանական եղանակի նշանակութամբ կիրառությունը նույնպես սահմանափակ է (իսկ մեր ընտրանքում ընդհանրապես չկա): Առաջին և երկրորդ ապառնիները հիմնականում արտահայտում են ըղձական եղանակի իմաստ: Վերագրյալից բխում է, որ XVII դարի լեզվական նյութի կտրվածքով, գրաբարի ստորադասական եղանակը զգալի որակական փոփոխության է ենթարկված և կարելի է համոզված ասել, որ քննվող շրջանի գրաբարի եղանակաժամանակային համակարգում նշված եղանակը արդեն գոյություն չունի: Գրաբարի ստորադասական եղանակին համապատասխանող ըղձական, պայմանական և հարկադրական եղանակների ժամանակային իմաստները արտահայտվում են մի կողմից երկրորդ ապառնիով (եսին պլան թողնելով առաջին ապառնին, որը դասական գրաբարում ստորադասական եղանակի հիմնական ժամանակաձևն էր), մյուս կողմից գրաբարի վաղ շրջանին ոչ բնորոշ ձևերով: Առաջին և երկրորդ ապառնիների կիրառության ոլորտների սահմանափակումն ու դրանց իմաստները այլ ժամանակաձևերով

արտահայտելու ուժեղ միտումը վերջին հաշվով այդ ժամանակաձևերի անհետացման հիմնական պատճառներից մեկն է։ Այդ պատճառներից պետք է համարել նաև նրանց կազմության բարդությունը (հատկապես հարացուցային ձևերը), բանավոր խոսքում այդ ձևերի արտասանական դժվարությունները¹⁶։

Քննվող շրջանի գրավոր աղբյուրներում պահպանվել են նաև հրամայական եղանակի ժամանակները՝ հորդորական հրամայականի ոչ հաճախական գործառնությամբ։ Ուստի հարկ չկա օրինակներով անդրադառնալու այդ հարցին։ Անորոշ դերբայի քննության ժամանակ խոսել ենք նաև կրավորական սեռի արտահայտման մասին։ Դասական հայերենի համեմատությամբ կրավորականության արտահայտման սկզբունքային այլ փոփոխություններ նույնպես կան։ Ինչքան բարդ ու խճճված էր խոնարհման համակարգն առհասարակ, առավել բարդ ու տարասկզբունք էր կրավորական սեռի արտահայտությունը գրաբարում։ Հին հայերենում կրավորականության արտահայտման հատուկ մասնիկ չկար։ Քերականական այդ իմաստը բայի տարբեր ժամանականշանակային ու դերբայական ձևերում ի հայտ էր գալիս տարբեր քերականական միջոցներով, կամ էլ առհասարակ այդպիսի միջոց չունեի։ Շատ դեպքերում բայի կրավորական կամ ներգործական սեռը հնարավոր է լինում պարզել միայն համատեքստում։ Աշխարհաբարը այս հարցում զգալի առավելություն ունի գրաբարի նկատմամբ։ Իհարկե, դեռևս վաղ գրաբարում ձգտում էր նկատվում այս կամ այն միջոցներով որոշակի պարզություն մտցնելու ներգործական սեռ-կրավորական սեռ հակադրության մեջ։ Այդ երևում էր, օրինակ, անցյալ անկատար ժամանակի որոշ բայերի մեջ։ Ի տարբերություն ընդունված և կանոնիկ ձևի, երբ անցյալ անկատարի ձևը արտահայտում էր և՛ կրավորականություն, և՛ ներգործականություն (ըստ համատեքստի), վաղ գրաբարում երբեմն ներգործական սեռի բայերի կրավորական իմաստը դրսևորում էր յուրահատուկ ձևով՝ շարժէր-շարժիր։ Այս նոր ձևը լայն տարածում ստացավ հետագայում։ XVII դարի գրաբարում, որպես կանոն, անցյալ անկատարում բայի կրավորական սեռը արտահայտվում էր —իր մասնիկով։ «Իբրև էանց գիշերն և ի վազին տեսին զմեռեալն յարուցեալ և նստեալ որ խօսէր և շարժիր» (Դվրժ., 259) «Սովաւ կառավաւիր Վանքն» (ՄԺ, II, 412)։ «Ի մեռելոցս բնաւ ոչ գտանիր մի ծեր...» (Քմրճ., 57)։ «Զոր ինչ վանաղիր ծանրազնի թէ ցորեան եւ թէ այլինչ...» (Զքր., II, 44)։ Սա, անշուշտ, որոշակի դրական քայլ էր (որի ակունքները, ինչպես նշել ենք, գալիս են դեռևս վաղ գրաբարից)

¹⁶ Կարելի է ենթադրել, որ նույնիսկ գրաբարի վաղ շրջանում 1-ին և 2-րդ ապառ-նիները ալելի բնորոշ են եղել գրավոր քան բանավոր խոսակցական լեզվին։

գոնե այդ ժամանակաձևում միասնական սկզբունքով տարբերակելու ներգործական ու կրավորական սեռերը: Բայց ինչպես անորոշ դերբայի ել—իլ վերջավորությունների հակադրությունը շտարածվեց միայն ներգործականության—կրավորականության արտահայտման վրա, այնպես էլ անցյալ անկատարի վերոհիշյալ ձևը ստանձնեց ավելի լայն գործառություններ՝ տարածվելով շեղոք սեռի բայերի վրա: Ի խոնարհման բայերը անցյալ անկատարում, անկախ սեռային խմաստից, հանդես են գալիս դարձյալ իւր մասնիկով: Ահա մի շարք օրինակներ.

«Մենտի յուսով փքացեալ նստիւ» (Զքր., II, 7): «Եւ էր խանն ի կոտէս դաւառի... անդ յապահովս լինիւ» (ԽԲ): «Կին մի ի նորք գեղջէ նստիւ ի դրան իւրում» (I, 57): «Եւ ոչ վրիպիւ բնաւ» (I, 68): «Եվ բնաւն ոչ երեւիւ հաց և կերակուր և ալ ինչ ուտելի» (Դվրժ., 88): «Միայն ջիւքն և գլուխքն երեւիւ» (Քմբժ., 123):

Այսպիսով՝ իւր—մասնիկը, որը նախապես եղել է կրավորական սեռի արտահայտման միջոց (թեև ոչ հաճախական), հետագայում մի կողմից ավելի տարածոն կիրառություն է ստանում իր այդ գործառության մեջ, մյուս կողմից էլ դառնալով —ի— խոնարհման բայերի անցյալ անկատարի արտահայտման միջոց, նորից է խճճում հենց թնկուղ այդ ժամանակաձևերի շրջանակներում ներգործականության—կրավորականության հակադրության հստակեցման սկզբունքը:

Կրավորականության հարցի քննությունից կարելի է եզրակացնել, որ գրաբարի խոնարհման առանձին ենթահամակարգերում, տարբեր ժամանակահատվածներում նկատվող կրավորականության պարզեցման ձգտումը ժամանակավոր ու անկայուն բնույթ է կրում: Մյուս կողմից դա միայն մասնակի պարզեցում էր, որը, ինչպես տեսանք, իր հետ բերում էր այլ կարգի խառնաշփոթություն: Իսկ լեզվի զարգացման առարկայական ընթացքով ստեղծված դժվարությունները այդպիսի մասնակի միջոցներով հաղթահարելը անկարելի էր: Հարկավոր էր համակարգային փոփոխություն՝ միասնական պարզ ու որոշակի սկզբունքով: Իսկ այդ եղանակով էր գրաբարում, այլ աշխարհաբարում, երբ —վ— ածանցը դարձավ ամբողջ բայական համակարգում կրավորական սեռի արտահայտման միակ միջոցը:

Գրաբարի համեմատությամբ աշխարհաբարում կրավորականի հրստակեցումն ու պարզեցումը պայմանավորված է նաև բայական համակարգի պարզեցման հետ առհասարակ: Եթե աշխարհաբարը անփոփոխ ժառանգել գրաբարի խոնարհման համակարգը, ապա կրավորականության այդ հստակեցումն էլ հնարավոր չէր լինի: Այդ պարզեցումը լեզվի համակարգի պարզեցման դրսևորումներից մեկն էր:

Ամփոփենք. XVII դարի գրաբարի բայական համակարգը իր հիմնական գծերով պահպանել է վաղ գրաբարի ավանդները: Առանձին ենթա-

համակարգեր ու բայական հասկացություններ, սակայն, որոշակիորեն փոփոխվել են: Այդ փոփոխությունն պատճառը լինելի պատմական դարգացումն է, գրաբարի բայական համակարգի պարզեցման վաղուց փ վերսկսված ու գործող միտումը:

ԱՅՂ ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

XVII դարի գրաբարը, բնականաբար, անփոփոխ չի ներկայացնում մյուս խոսքի մասերը, քերականական այլ իրողությունները (մակբայներ, սպասարկու բառեր կամ, այսպես կոչված, երկրորդական խոսքի մասեր, ժխտական կաղմություններ և այլն): Փոփոխությունները դրսևորվում են հետևյալ կերպ. ա) գրաբարի համապատասխան բառը անփոփոխ մնալով արտահայտության պլանում, ձևեր է բերում խմային նոր արժեք¹, բ) գործառում են գրաբարին ոչ բնորոշ սպասարկու բառեր, գ) դժարի տարբերություններ են նկատվում որոշ բառերի ու կառույցների գործածության մեջ²:

Փոփոխություններ նկատվում են հատկապես նախդիրների ու նախադրությունների կիրառության ժամանակ: Դա պատահական չէ: Գրաբարում նշվածները լայն տարածում ունեին և սպասարկում էին հոլովման համակարգը: Իսկ կապական (կամ նախդրային) հարաբերությունները բաղմաթիվ էին ու բաղմաբնույթ: XVII դարի գրաբարը պահել է բոլոր նախդիրները, բայց դրան զուգահեռ առկա են որոշ նախդիրների նոր գործածություններ, այլև նոր կապեր ու կապական բառեր³:

1 Օրինակ, այլ բառը գրաբարի տարբեր կոնտեքստներում ստանում էր տարբեր խմբերի արժեք, բայց հավելական շաղկապի կիրառություն չունեւ: Իսկ քննվող շրջանում հանդիպում ենք նաև այդ գործառությանը. «Որ ես այլ երթամ իմ առաքողին պատասխանի տանիմ»: (Քմբ., 205): «Որ ինքն խաբուէր է դիւաց և զձեզ այլ խաբաց» (Դրնդ., 440): Ընդգծվածները համապատասխանում են արեւելահայերենի -էլ հավելական շաղկապին: Նույն շրջանից վկայված է և -ալ- ձևը՝ (արևմտահայ տարբերակ). «Կեղծաբար հրածաբելով, թէ ես չեմ բաւական այդմ լինել և մեք ալ հարկեցանք»:

2 Դասական գրաբարում, օրինակ, հաճախական լինին Զ-ով ժխտական կաղմությունները, իսկ քննվող շրջանում դրանք բաղմական շատ են. «Զգիտեմ ի՛նչ ինչ պատասխան տայցեմ» (Քմբ., 198): «Զեղեւ հնար գտանելոյ» (Դրնդ., 412): «Եւ. քնաւ ամենեւին չունէր հոգ և փոթի աշխարհահոգութեան» (Դրնդ., 544):

3 Մակբայների շարքը նույնպես համարված է: Հմմտ. Զի տաւէց տաւի գնալով... (Դրբ., 174): Առաւօտուս ել և գնաց աշակերտն իւր (Քմբ., 231): Եւ երեկոյիս գնացար յեկեղեցին ընդ նմա (Քմբ., 239): Շատ անգամ ենք հանդիպում ցեղ, կեբգիւ ձկնիւ: Վաղ գրաբարում մակբայական գործածություն ունեւ ցեղ կամ ցեղ-ցեղ (վերջինս՝ հալանաբար աղգի-աղգի-ի նմանութամբ): Նոր են և ա մայր, ա հայր տիպի կոչական-

Առաջին հերթին պետք է նշել այն դեպքերը, երբ կողք կողքի միևնույն իմաստով օգտագործվում է մեկից ավելի նախդիր կամ նախադրություն. հմմտ. «Վասն ազահութեան աղագաւ» (Դրնդ., 411): Սա արդյունք է ուշ շրջանում գրաբարի որոշ քերականական կարգերի ու հասկացությունների, մասնավորապես նախդիրների ու նախադրությունների ու հստակ գործածության կամ էլ դրանցից որևէ մեկի իմաստային տարտամության: Վաղ գրաբարում նախադրությունները որպես կանոն պահանջում են միայն մեկ հոլովով դրված կապվող բառ: Օրինակ, պատճառաւ, ի պատճառս, յաղագս, աղագաւ, ի վերայ նախադրությունները միշտ հանդես են գալիս սեռական հոլովով դրված բառի հետ, իսկ ասենք, շուրջ, չափ, հանդերձ բառերը՝ գործիական: Նախադրությունների օգտագործման այս կանոնը խախտված է քննվող շրջանում: Օրինակ. «Զի զկնի ժամանակաց ի պատճառէ այցց» (Դվրժ., 71): «Եւ յայսմ պատճառէ հողագործք... փախուցեալք ամրանային» (Դվրժ., 87): Ինչպես տեսնում ենք, պատճառ գոյականը որպես կապական բառ օգտագործվում է և՛ սեռական, և՛ տրական հոլովով կապվող բառի հետ: Ոչ գոյր մի փոքր ագարակ գեղջի չափ (Դրնդ., 354): Այս օրինակում կապվող բառը դրված է սեռական հոլովով: Փոխված է նաև կապի և կապվող բառի շարադասությունը: Ներքոյ, վասն, վերայ, նման բառերը վաղ գրաբարում միայն ու միայն նախադրություններ են, իսկ քննվող շրջանում հաճախական են և դրանց հետադաս գործածությունները: Օրինակներ. «Քանզի աւագ խոբանի ներքոյ շինեալ մատուռն աւերեալ էր բնաւին» (Դվրժ., 326): «Որոյ վասն վշտանային և ցաւէին»: (Դվրժ., 291): «Որ պատերազմ մեծ էր յայնմ աշխարհացն վերայ»: (Դրնդ., 471): «Յորում աւուր հանդերձեալ էին նոքա գնալ ի Իովայ վերայ» (Զբր., II, 9): «Իսկ քրիստոնեայն Դաւթայ նման սրարեալ» (Զբր., II, 21): «Սոցին նման շինեցան յաւուրս տեառն» (Դվրժ., 350): Ներքոյ, վերայ բառերը հիմնականում հանդես են գալիս ի—նախդիրի հետ: Կարելի է կարծել, որ —ի—ի անկումը հետադաս գործածությանը նպաստող գործոններից մեկն էր, բայց հենց վերը բերված մի օրինակում՝ ի Իովայ վերայ կապակցության մեջ ի նախդիրը առկա է, բայց այդուհանդերձ վերայ կապը հետադասված է: Ուրեմն, անկախ մասնակի պատճառներից, գոյություն ունի կապական բառերի հետադաս գործածության ավելի ընդհանուր պատճառ: Դա ժամանակաշրջանի լեզվի ընդհանուր միտումն է: Նկատենք, որ վերը բերված կապերը գործառում են գրաբարյան բառաքերականական ձևերի շրջապատում: Գրաբարի համա-

ները: Հմմտ. եւ ապա հարցաք ցկինն ոմն, թէ ա՛ մայր կայր ի գիւղս այս մեծատուն ոմն (Զբր., II, է): Ընդգծված ձևը թերևս բարբառային-ժողովրդաստակցական է: Գրական ձևերը կազմում են այ-ով հմմտ. եւ մայրն աղաղակէր թէ զինչ շարութիւն արար որդի իմ, ա՛յ մեծամեծք իմ... (Քմբճ., 3):

կարգում նկատվող շարադասական այս նորամուծությունը, առաջին հերթին, աշխարհաբարի, առօրյա խոսակցական լեզվի ազդեցությունն է: Ուշ շրջանին բնորոշ է նաև ոչ ժխտական մասնիկի ետադաս գործածությունը. «Մեք այլ հնար և ճար գիտեմք ոչ, դու որպէս կամիս՝ արա...» (Դրնդ., 388): «Դու յառաջն ասացեռ ո՞չ թէ տուր առ իմ զգրամդ, որ պահեմ» (Դրնդ., 484):

Շարադասությունը որպես շարահյուսության բաղկացուցիչ մաս, նվազ դեր չունի լեզունների և միևնույն լեզվի տարբեր փուլերի ու վիճակների տարբերակման գործում: Արդյոք XVII դարի գրաբարը հարազատորեն է պահել վաղ գրաբարի շարադասական յուրահատկությունները: Հենց կապերի և ժխտական կազմությունների շարադասությունը ցույց է տալիս, որ առկա են փոփոխություններ: Հիշենք, որ շարադասությունը ոչ միայն նախադասության անդամների, այլև նախադասության անդամ չհանդիսացող բառերի, ինչպես նաև քերականական (օժանդակ բայ, մի արգելական և այլն), նաև բառակապակցությունների դասավորության որոշակի կարգն է⁴: Գրաբարի շարադասությունը ազատ է, այսինքն բառի պաշտոնը նախադասության մեջ չի պայմանավորվում նրա գրաված տեղով: Ազատ շարադասության դեպքում առաջնային է նրա արտահայտչական նշանակությունը: Բայց ինչպես ազատ շարադասություն ունեցող յուրաքանչյուր լեզու, այնպես էլ գրաբարը ուներ շարադասական իր առանձնահատկությունը. այսինքն բառերի դասավորության կարգը ազատ է միայն հարաբերականորեն: Ծթն հնարավոր է բառերի դասավորության և այս և մյուս կարգը, ապա վերջին հաշվով հաճախական ու բնորոշ է միայն մեկը: Դասական գրաբարում հանդիպում ենք կապերի ետադաս կիրառության օրինակների, բայց բնորոշը, այնուամենայնիվ, կապ-կապվող բառ շարադասությունն է: Խնչպես է վիճակը XVII դարի գրաբարում: Բնականաբար, այստեղ շարադասությունը նույնպես ազատ է, բայց այն զգալապես տարբերվում է վաղ գրաբարից: Մեր հիմնական նպատակը նախադասության տարբեր անդամների, բառակապակցությունների շարադասության մանրակրկիտ քննությունը չէ: Անդրադառնանք միայն հատկացուցիչ-հատկացյալի և որոշիչ-որոշյալի շարադասությանը:

Դասական գրաբարում գերիշխող է հատկացյալ-հատկացուցիչ շարադասությունը: Ինչպես նշում է Ա. Բագրատունին «Աշխարհաբար լեզուի մէջ յատկացուցիչը միշտ առաջ կը դրուի յատկացեալէն. գրաբառին մէջ

⁴ Շարադասության այս բնութագրումը վերցրել ենք Խ. Բաղդկյանի «Ժամանակակից հայերենի պարզ նախադասության շարադասությունը» գրքից: (Երևան, 1976, էջ 8): Այս գրքում հնդինակը անդրադառնում է նաև գրաբարի քերականների կողմից շարադասական հարցերի մեկնաբանմանը:

շատ անգամ ետքը, բայց առաջ ալ կը դրուի»⁵։ XVII դարի գրաբարում արդեն հաճախական են նախադաս հատկացուցիչները։ Բերենք մի քանի օրինակներ միայն։

«Եւ իշխանքն վրաց կարգեցին զնորին որդին թագաւոր» (Դվրժ., 106)։ «Բայց նորին աշակերտքն և ամենայն քահանայք և ժողովուրդք թախանձէին» (Դվրժ., 296)։ «Մինչ կայր Մովսէս վարդապետն անհոգ պարզմտութեամբ յերևան քաղաքի յիրում տան նիւթեաց նմա...» (Դվրժ., 297)։ «Փիլիպպոս կաթողիկոսի վարքն և գործքն զամենայն գրեալ է Առաքել պատմագիր» (Զբր., II, 26)։ Նախադաս հատկացուցիչի հաճախական կիրառութիւնը խոսակցական լեզվի ազդեցութեան արդյունքն է։ Դրանով կարելի է համոզուիլ համեմատելով հեղինակի զուտ գրաբար և գրաբարախառն աշխարհաբար հատվածները։ Այսպես, Դավրիժեցու «Պատմութեան» 651—660 էջերն ընդգրկող հատվածում (հիմնականում գրաբար շարադրանք՝ 2000 բառ) նախադաս հատկացուցիչները 10-ից քիչ են, իսկ նույնքան բառ ընդգրկող ոչ զուտ գրաբարյան տեքստում (էջ 491—500) նախադաս հատկացուցիչների թիվը անցնում է 20-ից։ Քննվող շրջանում որոշիչը նույնպես նախադասվում է որոշյալին։ Վաղ գրաբարում որոշիչը դրվում է որոշյալից առաջ և հետո։ Ուսումնասիրողների մեծ մասը դասական գրաբարին բնորոշ է համարում, սակայն, որոշիչների հտադաս գործածութիւնը⁶։ Որոշիչ շարադասութեան երկու դեպքերն էլ կան գրաբարում. այնուհանդերձ այն հարցը, թե դրանցից գերիշխողը որն է, նվազ կարևորութիւն չունի, որովհետև դրանով իսկ պարզ է դառնում լեզվի զարգացման միտումներից մեկը։ Որոշիչ-որոշյալի կապակցութեանը նվիրված իր մենագրութեան մեջ⁷ Հ. Ավետիսյանը գտնում է, որ վերջին հաշվով հենց դասական գրաբարում ավելի տարածված էր որոշիչի նախադաս կիրառութիւնը։ Կարծում ենք սա ավելի ճիշտ է, որովհետև հիմնված է վիճակագրութեան վրա։ Միայն Աստվածաշնչում է, որ անծական որոշիչների հտադաս գործածութիւնը գերակշիռ է, իսկ ինքնուրույն և թարգմանական մյուս երկերում պատկերը այլ է⁸։ Աստվածաշունչն էլ անշուշտ կրել է թարգմանվող լեզվի ազդեցութիւնը։ Կարելի է ենթադրել, որ հետագա դարերում նույնպես որոշիչի նախադաս կիրառութիւնը գերակշիռ էր։ Իսկ ինչ վերաբերում է XVII դարի գրաբարին, ապա այդ հիմնավորվում է վիճակագրութեամբ։ Վերը նշված հատվածում

5 Ա. Բագրատունի, Տարիք հայերէն քերականութեան, Վենետիկ, 1869, էջ 156։

6 Տե՛ս Գ. Զաւուկյան, Հայոց լեզվի զարգացման փուլերը, Երևան, 1964, էջ 38, է. Աղայան, Հայ լեզվաբանութեան պատմութիւն, հ. 2, Երևան, 1962, էջ 260։

7 Հ. Ավետիսյան, Որոշիչ-որոշյալի կապակցութիւնը գրաբարում, Երևան, 1972։

8 Նույն տեղում, էջ 16։

Զաքարիա Քանաբեռցին օգտագործում է 8 հոտադաս և 30 նախադաս, իսկ Դավրիժեցին (էջ 651—660)՝ 10 հոտադաս և ավելի քան 40 նախադաս որոշիչ։ Նույնիսկ այնպիսի որոշիչներ, որոնք դասական գրաբարում կիրառվում են միայն հոտադաս, քննվող շրջանում գործառում են նաև նախադաս։ Համտ.՝ «Եւ ապա շարահնար աղգն պարսից հնարեցին զայլ իմն հնարս» (Դվրժ., 50)։ «Եւ դուք ևս պատրաստեցէք զովն այր ի ձեր կողմանէ» (Դվրժ., 28)։

Ինչո՞ւ նախադաս որոշիչները բնորոշ էին և՛ դասական, և՛ XVII դարի գրաբարին։ Մի՞թե այդ հարցում լեզուն այդքան պահպանողական է։ Տվյալ դեպքում, այո, որովհետև V դարում որոշիչների նախադաս կիրառությունը, առաջին հերթին, ժողովրդական կենդանի, բանավոր խոսքի արտահայտություններից մեկն էր, իսկ հոտադաս գործածությունը բնորոշ էր թերևս գրքային ու գրավոր լեզվին։ Հարյուրամյակների ընթացքում պահպանելով որոշիչ-որոշյալի շարադասություն երկու ձևերն էլ, այնուամենայնիվ կենսունակ էր և մնաց որոշիչ նախադաս կիրառությունը, որն արդեն որպես բացարձակ կանոն դրսևորվեց աշխարհաբարում։ Ըստ երևույթին ժողովրդախոսակցական, կենդանի լեզվին բնորոշ պետք է համարել և հատկացուցչի նախադաս գործածությունը, որը նույնպես բացարձակ տարածում գտավ նոր գրական լեզվում։

Ինչ վերաբերում է որոշիչ-որոշյալի համաձայնությունը, ապա XVII դարի գրաբարում կանոնականը փաստորեն դրանց անհամաձայնությունն է։

Վաղ գրաբարի համեմատությամբ XVII դարի գրաբարը դրսևորում է նաև մի այլ յուրահատկություն՝ հանդես բերելով կայուն բառակապակցությունների, դարձվածային, ոճական միավորների հաճախական գործածություն։ Ստորև բերվող օրինակների մի մասը կամ նման կազմությունները առհասարակ խորթ չեն գրաբարին, սակայն պետք է նկատել, որ քննվող շրջանում դրանք ավելի հաճախական են, իսկ որոշ կարգի ոճեր ու դարձվածային միավորներ՝ նոր ժամանակաշրջանի, նոր լեզվամտածողության արդյունք։ Օրինակներ՝ «Իսկ շահն արհամարհեաց զնա և զթղթաբերսն գանիւ արձակեաց և ակամբ հայէր առ Ռուստամն մինչև ի մահ» (Զբր., I, 65)։ «Վասն որոյ յամենայն կողմանց ի նեղ անկեալք հտուն զբերդն պարսից» (Դվրժ., 94)։ «Եհաս բաճն յունկն քագաւորին» (Դվրժ., 156)։ «Եւ շահն խօսէր քնդ մտլրոյլին և հարցանէր զովն և ուստին և զվասն էրն» (Դվրժ., 111)։ «Հնարէր թէ զիարդ հանցէ զոխն» (Զբր., II, 1է)։ «Վասն որոյ ի խոր խոցեցաւ նա մահու շափ՝ նախատինս համարելով ինքեան...» (Զբր., I, 62)։ «Իսկ Եպիսկոպոսն խրատեաց զնա և ասէ, նա ոչ պատարագող է և ոչ մեռեալ յարուցանող, այլ ա՛յս է, դիզբեզ մարդասպանս առնէ՝ և արեան տէր» (Զբր., I, 52, 53)։ «Սուտ հաւնիւն դտաճիկն» (Զբր., I, 72)։ «Եւ ոմանք կանայք յդիբ և ծանր ոտք»

(Դվրժ., 460): Թեև բերված օրինակները հիմնականում քերականորեն գրաբարյան են, այդուհանդերձ դրանց առատությունը և բաղմազանությունը պայմանավորված է առօրյա, խոսակցական լեզվով: Հեղինակները միայն գրաբարացրել են բանավոր, խոսակցական լեզվին բնորոշ կապակցություններն ու տճերը, որոնց օգտագործման չափը մեծապես կապված է և երկի ժանրից: Օրինակ, փիլիսոփայական գրականության մեջ դրանք համարյա չկան, որովհետև այդ ժանրը գործ ունի հիմնականում վերացական դատողությունների ու եզրահանգումների հետ, իսկ պատմագրական գործերի այն հատվածներում, որոնք ժամանակագրային բնույթ ունեն, նույնպես ոճական դարձվածային օրինակներ քիչ են գրանցվում, իսկ նկարագրությունների և հատկապես երկխոսությունների մեջ (վերջինը չափազանց բնորոշ է XVII դարի պատմագրությանը) դրանք հաճախական են:

Մի խոսքով, ուշ շրջանի գրաբարի առանձնահատկություններից մեկը պետք է համարել նաև դարձվածային միավորների բաղմազանությունն ու հաճախականությունը:

ԼԱՏԻՆԱԲԱՆ ՀԱՅԵՐԵՆ

Հայ բանասիրության մեջ լատինաբան հայերեն է կոչվում այն ըստեղծագործությունների լեզուն, որը կրում է լատիներենի ազդեցությունը: Լատինաբան հայերենը խուսափում էր ժամանակաշրջանի համար հարազատ ու հասկանալի լեզվաքերականական, ոճական ձևերից, ժողովրդական մտածողությունից, բառ ու բանից. ավելին, գրավոր-գրքային լեզվի որոշ սովորների պահպանման արհեստական ճիգերին զուգընթաց ակնհայտ է օտարաբանությունների կիրառման, գրաբարը դասական այլ լեզուների, տվյալ դեպքում լատիներենի համակարգին նմանակելու ձգտումը: Ե՞րբ ձևավորվեց լեզվական այդ քաղաքականությունը, որո՞նք էին նրա առաջացման ու գործառման պատճառները: Խնչ հետևանքներ տևեցա՞վ (կամ կարող էր ունենալ) լատինաբան հայերենն ու դրանով ստեղծված գրականությունը հայ մշակույթի զարգացման գործում:

Լատինաբան առաջին գործերը երևան են գալիս XIV դարի սկզբներից: Այդ ժամանակ է, որ ստեղծվում է Հոռմի եկեղեցու հետ միացնողների եղբայրությունը, որը մեր մատենագրության մեջ հայտնի է ունիթոր կամ ունիթոռ, հաճախ՝ աղթամար անուններով¹: Լատինաբանության առաջացումը, առաջին հերթին կապվում է հայ ժողովրդի որոշ հատված-

¹ Տե՛ս Լեռ, Եժ, հ. 3 էջ 316:

ներում կաթոլիկական-դավանափոխական քարոզչության սկսվելու հետ։ Հռոմի պապի կողմից հովանավորվող և ֆինանսավորվող կրոնական-դավանափոխական գաղափարախոսությունը ուղեկցվում էր նաև համապատասխան գրականության տարածմամբ։ Գրականությունը հիմնականում թարգմանական էր՝ կրոնական, եկեղեցական թեմատիկայով։ XIV դարի սկզբին, օրինակ, Քոնսյի վանքում թարգմանվեց 25 գիրք²։ Սա այն ժամանակվա պայմաններում պատկառելի թիվ է։ Բանավոր և գրավոր քարոզչությունը ունեցավ իր վտանգավոր հետևանքը, մի վտանգ, որ երկար դարեր սպառնում էր՝ մերթ ուժեղանալով, մերթ թուլանալով։ Քանի որ կրոնական-եկեղեցական գրականությունը թարգմանվում էր լատիներենից, նաև եվրոպացի քարոզիչների ձեռքով, ապա անխուսափելիորեն շրջանառության մեջ դրված գրականության մեջ զգացվում էր լատիներենի որոշ ազդեցությունը։ Սկզբնական շրջանում այդ ազդեցությունը, բնականաբար, սահմանափակ էր, ուստի անհամեմատ փոքր է լեզվական ձուլման ու աղավաղման, քան դավանափոխության վտանգը³։ Իսկ ուսումնասիրողներից ոմանք առհասարակ այդ շրջանում լատինաբանության հետքեր չեն տեսնում։ Մասնավորապես այդ կարծիքին էր Աճառյանը, գրելով, թե՝ «Այս (իմա՝ XIV դ.—լ. Հ) հայերենը շատ կանոնիկ է և լատինաբան կոչվելու ոչ մի պատճառ չունի։ Լատինաբան հայերենը հորինված է ավելի ուշ՝ ԺԶ դարում, Հռոմում»⁴։ Որպես փաստարկ հեղինակը բերում է Արագոնացու «Յառաջաբան առաքինութեանց» գրքից մեկ հատված, որտեղ լատինաբանություն չկա⁵։ Բայց նույն շրջանից Քոնեցու քերականության մեջ, օրինակ, քերականական որոշ կարգեր ու տերմիններ գուտ լատիներենի պատճենում են։

Լատիներենի ազդեցության վերելքը իրոք XVII դարն է։ Դա պատահական չէ։ Նախորդ ոչ մի շրջանում չփոխվեց Եվրոպայի հետ այնքան սերտ լի եղել, ինչպես XVII դարում։ Եվրոպայում հայ վաճառականների ու արհեստավորների գործունեությունն ու հեղինակությունը, հայ գաղթօջախների ու համայնքների առկայությունը ավելի է ակտիվացնում կաթոլիկ եկեղեցու տև որոշ միապետների քաղաքական հետաքրքրությունը Հայաստանի ու հայ ժողովրդի նկատմամբ։

2 2. Աճառյան, ՀՀԳ, մասն II, էջ 309։

3 Կարճ ժամանակամիջոցում, օրինակ, կաթոլիկ դարձավ Նախիջևանի շրջանի Քոնա, Սալիթաղ, Ապրակունիս, Խոշկաշեն, Ապարաներ, Ջահուկ, Շահապոնք և մի քանի այլ գյուղերի հայ բնակչության մեծ մասը։ Նրանք գոյատևեցին մինչև XVII դ. վերջերը, և իսպառ խզած լինելով իրենց հոգևոր կապերը մայր ժողովրդից, զանգվածաբար ընդունեցին մահմեդականություն («ՏՃԿՍ Յովհաննէս Քոնեցի, Յաղագս Քերականին, Երևան 1977, Լ. Խաչիկյանի ներածությունը, էջ 29)։

4 2. Աճառյան, ՀՀԳ, մասն II, էջ 310։

5 Նույն տեղում։

Հիշենք նաև, որ XVII դարում է, որ հայ ժողովուրդը մահմեդական լծից ազատագրվելու իր իղձերը կապում էր Եվրոպայի հետ՝ փայփայելով նոր խաչակրաց արշավանքի հույս, որն այդպես էլ մնաց որպես ցանկություն: Ժողովրդի առաջագիծ շատ ներկայացուցիչներ ու հոգևոր առաջնորդներ հանուն մահմեդական լծից ազդի ազատագրման պատրաստ էին ընդունելու կաթոլիկություն⁶: Քանի որ մեծ էր նման անձերի ազդեցությունը ժողովրդական զանգվածների վրա, ուրեմն մեծ էր և կաթոլիկության տարածման վտանգը: Եվ իրոք, XVII դարում լայն թափ է ստանում կաթոլիկական քարոզչությունը թե՛ բուն Հայաստանում, թե՛ գաղթօջախներում: Այդ նպատակն իրականացնելու համար պապի պատվիրակները դիմում էին ամենատարբեր միջոցների՝ խոստումներից մինչև ահաբեկում, պատմական փաստերի կեղծում: Դավանափոխական այդ գործընթացը հանգամանորեն վերլուծված է մեր պատմագիտության մեջ, բացահայտված են նրա կործանարար հետևանքները: Վերջին հաշվով, Հայաստանի սահմաններից դուրս գտնվող հայ որոշ գաղթօջախների կաթոլիկացումն էլ նպաստեց մեր ժողովրդի այդ հատվածների վերջնական ձուլմանը:

XVI—XVII դարերում, քաղաքական հանգամանքների հետ սերտորեն առնչվող կաթոլիկական քարոզչությունը որպես զենք գործադրում էր դարձյալ կաթոլիկական գրականությունը, այս անգամ օգտվելով տապալի խոսքի ընձեռած հնաբալորություններից: Բացի կրոնական գրականությունից գրվում, նաև տպագրվում են հայերենի շատ քերականություններ, որոնցում էլ գործում են լատիներենի քերականության որոշ սկզբունքներ⁷:

Պատահական չէ, որ ուսումնասիրողներից շատերը «լատինաբան հայերենի» որպես ձևավորված լեզվական ուղղության գոյությունը կապում են XVI—XVII դարերի հետ: Լատինաբանությունը ուսումնասիրողների կողմից միշտ էլ բացասական վերաբերմունքի է արժանացել: Պատճառը՝ հայերենը մաքուր ու դասական վիճակով տեսնելու ցանկությունն է և օտարամուտ տարրերի նկատմամբ մերժողական տեսակետը, ինչպես նաև այդ «լեզուն» ստեղծողների ու կիրառողների գործունեությունը: «...Արեւմուտքէն Հայաստան եկող քանի մը եվրոպացի քահանայք, — գրում է Գ. Զարպհանալյանը, — հայերէն սորվելով ու լատին լեզուն սորվեցընելով, լատինահայ միաբանութիւն մը կը ձևացնեն: Ասոնք ուզելով

⁶ Օրինակ, Հակոբ կաթողիկոսի կողմից կաթոլիկություն ընդունելը հետապնդում էր միայն այդ նպատակը (տե՛ս Ան, նշվ. աշխ. էջ 336):

⁷ Գրարարի առաջին տպագիր քերականությունը Կղեմես Գալանոսի «Քերականական և տրամաբանական ներածութիւն առ յիմաստասիրութիւն շահելոյ» գիրքն է, որը լույս տեսավ Հոտմում, 1645 թվականին:

հայերէն լեզուն մշակել, մտածեցին որ ըստ ամենայնի լատին լեզուին հետ նոյնացնեն զայն և համարեցան այն կերպով լեզուին պահասութիւններն լեցնել ու անկանոնութիւններն ուղղել: Ասանկով շատ մը քերականական փոփոխութիւններ ըրին ու կանոններ հաստատեցին և ձևացուցին լատին-հայ լեզու մը, որ թէպէտ և արտաքին կերպարանքովը հայերէն է, բայց իրօք լատինականի կաղապարով ձուլեալ դանգուած մը... Տարակոյս չկայ, որ լեզուի այսպիսի տարօրինակ խառնուրդի մը մէջ աւելորդ է հարազատ և ընտիր բարբառոյ ճաշակ, ոճ ու քաղցրութիւն փնտռել»⁸:

Ահա Աճառյանի գնահատականը «...Բազմաթիւ նորմութեանց հետ նոքա (իմա՝ ունիթորները—Լ. Հ.) ձեռք են երկարում նաև գրաբար հայ լեզուին և տալիս են նրան մի սոսկալի հարուած»⁹:

Նման գնահատականները եղակի չեն:

Արդ, ի՞նչ դեր է խաղացել լեզվական այդ ուղղութիւնը հայ մշակութի մեջ: Մեր կարծիքով լատինաբան հայերենը քննելիս ու գնահատելիս պետք է որոշակիորեն տարբերել երկու բան՝ լատինաբան քերականութիւններն ու այն հայերենը, որը կրում է լատիններենի ազդեցութիւնը: Այսինքն, առաջին հերթին պետք է պարզել, թե արդյո՞ք քերականութիւններում տեղ գտած օտարաբանութիւնները ինչպե՞ս և ի՞նչ չափով են կիրառւում ոչ քերականական գործերում, նաև քերականական երկերի բուն շարադրանքի լեզվում: Այս հանգամանքը միշտ չէ, որ ուշադրութեան է առնել: Հաճախ չափանիշ ընդունելով միայն քերականութիւնը, կանխակալ կարծիք է հայտնւում նաև այդ հեղինակի լեզվի և առհասարակ, լատինաբան հայերեն կոչված լեզվական ուղղութեան վերաբերյալ: Սակայն քերականութիւնը դեռևս լեզվի իրական միջակը չէ:

XVII դարի քերականութիւնները Գ. Զահուկյանը բաժանում է երեք խմբի. ա) լատիններեն տեխնիկական քերականութիւններ (Յրանցիսկոս Ռիվոլա, Կղեմես Գալանոս), բ) լատինատիպ ուղիղտալիստական քերականութիւններ (Ոսկան Երևանցի, Հովհաննես Հակոբ Կոստանդնուպոլսեցի (Հոլով), գ) հոնա-լատինատիպ քերականութիւններ (Միմեոն Զուդայեցի, Հովհաննես Զուդայեցի (Մըքուզ), Խաչատուր Կարնեցի (Էրզրու-մեցի))¹⁰:

Որոշ քերականութիւններում զգացվում է գրաբարին խորթ, արհեստական, լատիններենի քերականական կաղապարների արտահայտութիւն,

8 Գ. Զարգանաւեան, Պատմութիւն հայերէն դպրութեան ի պէտս ուսման ազգային վարժարանաց, Բ. Վենետիկ, 1878, էջ 49—50:

9 Հ. Աճառեան, Պատմութիւն հայոց նոր գրականութեան, Վաղարշապատ, 1906, պրակ Ա, էջ 12:

10 Գ. Զահուկյան, Գրաբարի քերականութեան պատմութիւն, Երևան, 1974:

ալելիքն, հենց հայերենին բնորոշ երևույթների արհեստական մասնատում, քերականական հասկացությունների ու ձևակերպումների անհրա-տակություն, սկզբունքների ոչ միօրինակություն և այլն:

Հայ լեզվաբանական գրականության մեջ մանրամասն քննված են լատինաբան քերականությունները, վեր են հանված նրանց ընդհանրու-թյուններն ու տարբերությունները¹¹:

Ինչպես նշեցինք, երբեմն երևույթները ճիշտ շներկայացնող քերա-կանություններով չպետք է դատել նաև դարաշրջանի տվյալ լեզվական ուղղության մասին: Այսօր էլ արդի հայերենի քերականական որոշ ըմ-բռնումներ տարբեր բանավեճերի տեղիք են տալիս (հոլովման համա-կարգ և հոլովների քանակ, խոնարհման համակարգ, խոսքի մասերի տարբերակում և այլն), բայց դրանից լեզվի իրական վիճակը չի փոխվում:

Լատինաբան հեղինակների հիմնական ձեռնարկումը քերականական, բառակազմական որոշ նորամուծություններ էին, որոնք այս կամ այն չափով շրջանառության մեջ դրվեցին հիմնականում Հայաստանի սահ-մաններից դուրս բնակվող հայ և այլազգի մի քանի հեղինակների կող-մից:

Որո՞նք են հիմնական նորամուծությունները: Լատինաբան երկերում հանդիպում են որոշ մասնիկներ ու նախածանցներ. ներգոյականի համար ն. քն. (հմմտ. ըն բանում, նԱդամում «դու բնակեցեր նարգանդ կուսին», (Հ. Հոլով, Պարտէզ Հոգեւոր, 136): Փորձ էր արվում ներգոյականի կազ-մության այս եղանակը տարածել նաև այլ խոսքի մասերի վրա (նորո՞ւմ, նեղանիլն, նիրեան, նիմում և այլ): Անեղական որոշ բառեր գործածվում էին եղակի թվով՝ կեան, միտ, փառ, օրէն... «առ կեանն երանական» (Հ. Հոլով, Համառ. ճարտաս. 24): Ածականների գերադրական աստիճանը կազմվում է միասնական սկզբունքով՝ եղ ածանցով: Հմմտ.՝ գերազան-ցագունեղ (Ձերբած. յերկինս, 1) ուշիմեղ, 122¹²: Առանձին դեպքերում

11 Տե՛ս Վ. Մառուկյան, Գրաբարի կառուցվածքի ուսումնասիրությունը XVII դարի քերականական աշխատություններում (թեկնածուական դիսերտացիա): Հարցը ավելի համակարգված քննել է Գ. Զահուկյանը «Գրաբարի քերականության պատմություն» աշ-խատության մեջ: Այլ հեղինակներ նույնպես այս կամ այն առիթով անդրադարձել են մեզ հետաքրքրող հարցին:

12 Դասական գրաբարը գերադրական աստիճանի կազմման որոշակի ձև չունի, «ճիշտ խոսքով՝ հայերէն լեզուն յատուկ գերադրական ձև չունի,— նշում է Զաւրիւսյանը,— այլ հասարակօրէն կարի, յոյժ, անհնարին և այլն մակբայներով սաստկութիւնը կը ցուցի»: (Քերակ. Վիեննա, 1885, էջ 184): Բազրատունին նշում է նաև այլ ձևերով կազմություն-ներ, (տե՛ս «Հայերէն քերականութիւն ի պէտս դարգացելոց», Վնեստիկ, 1852, էջ 41): Լատինաբան հայերենը բոլոր այդ ձևերի փոխարեն կիրառում է միայն վերոհիշյալ ձևը:

(ինչպէս հոնաբան հայերենում) նկատուում են սեռային տարբերակում մտցնելու որոշ փորձեր:

Լատինաբան որոշ գործերում հանդիպում ենք նաև գրաբարի քերականական ժամանակների խորթ ձևերի. հմմտ. Սիրիցէի, լուսնայցէի, լնոյի, զարթնոյաբ...: Նշանակաժամանակային մի շարք ձևեր արհեստականորեն հարմարեցված են լատիներենի խոնարհման համակարգին: Այդ նույն պատճառով գրաբարի անկանոն բայերի խոնարհումը նույնպես կանոնարկված է: Տամ-տրեմ-տրէի... տրիցեմ..., ունիմ-ունիցի, տրեցեալ լինի. (2. Հոլով, Հայելի ճշմարտութեան, 18):

Ուսումնասիրողները լատինաբան են համարում Ե-ով և նախորդող բաղաձայնով վերջացող մի շարք բառերի (արտօսի, ծաղր, մեղր, կըղ-մինտր, քաղցր...) ներքին թեքմամբ հոլովվելը. հմմտ. աբաութե, ծաղե, մեղե, փոքե... և այլն: Նման հոլովումը դասական գրաբարին խորթ չէ՝ նույն կառույցի այլ բառերի դեպքում՝ կայսր-կայսեր, դուստր-դստեր և այլն: Ընդգծվածները համաբանության արդյունք են՝ ավանդված նաև հին շրջանից: Իսկ լատինաբանությունից հեռու այնպիսի մի հեղինակ, ինչպիսին Դավրիժեցին է, նույնպես օգտագործում է փոքե բառաձևը: Կային ի միասին մեծք և փոքեք սիրով հանդարտեալք ի խցի» (295): Ուրեմն, սա չպետք է լատինաբանութուն համարել: Լատիներենի «ազդեցությունը» այստեղ դրսևորվում է թերևս համապատասխան բառաշարքը մեկ միասնական հոլովման ենթարկելու մեջ:

Հիմնականում վերը նշվածներն են որակում լատինաբան հայերենը: Այս նորամուծությունների զանգվածային ու երկարատև կիրառումը կարող էր գրաբարի համակարգում էական փոփոխություններ մտցնել, աղճատել այն, հնարավոր էր նաև նրա բացասական ազդեցությունը նոր սաղմնավորվող աշխարհաբարի վրա:

Իսկ փոփոխություններ իրականացնելու համար կարևոր է ոչ թե նորամուծությունների թվական կողմը, այլ նրանց որպես նոր համակարգի գոյություն ու կենսունակությունը: Ուրեմն, առաջին հերթին, անհրաժեշտ է պարզել, թե լատինաբան հայերենը հատուկ մշակված ու համակարգված լեզվական ուղղութիւն էր, թե՞ լատիներենի որոշ ձևերի ու նմանակումների անսկզբունք ու ոչ միասնական կիրառություն: Այդ, ինչպես նաև ընդգրկման ու տարածման սահմանների որոշումը հնարավորություն կընձեռի ճիշտ գնահատելու լատիներենի որոշ ազդեցությամբ զրկված ստեղծագործությունների և առհասարակ լատինաբան հայերենի տեղն ու

Նման նորամուծությունը ինչ-որ չափով հրապուրիչ է: Պատահական չէ, որ ոչ լատինաբան, բայց լատինաբանությանն անշուշտ ծանոթ հեղինակներից ոմանք հաճույքով օգտագործում են այդ միջոցը (տե՛ս Քյոմուրճյանի թղթերը):

դերը հայ մշակույթի պատմության մեջ: Մեկ անգամ ևս նշենք, որ լատիներենի ազդեցությունը ակնհայտորեն ավելի գերակշիռ է քերականություններում, քան ոչ քերականական աշխատություններում. ուշադրության է արժանի նաև այն հանգամանքը, որ քերականություններում իսկ այդ օտարաբանությունները միատեսակ չեն, այսինքն՝ տարբեր քերականներ նշում ու ամրագրում են այս կամ այն օտարամուտ երևույթը, տարբեր փաստարկումներ ներկայացնում դրանց հիմնավորման համար: Սակայն առավել կարևոր է ոչ քերականական գործերի (որոնք այս կամ այն չափով կրում են լատիներենի ազդեցությունը) լեզվական քննությունը, որովհետև հենց այստեղ է դրսևորվում լեզվի (տվյալ դեպքում լատինաբան կոչվող հայերենի) իրական գոյը, նրա հիմնական միտումները և ընդգրկման սահմանները¹³:

Ֆրանցիսկոս Ռիվոլան համարվել է իր ժամանակի նշանավոր լեզվաբան և հայագետ, բացի հայերեն-լատիներեն բառարանից և 1624 թ. լատիներեն գրված հայերենի մի քերականությունից, հեղինակի հայերեն լեզվով գրված որևէ լեզվաբանական աշխատություն մեզ ծանոթ չէ:

XVII դարի առաջին կեսին Հայաստանում նախորդներից և հաջորդներից ավելի ակտիվ կաթոլիկական քարոզչություն է սկսում Կղեմես Գալանտը: Նա բուռն գործունեություն է սկսում հատկապես լեհահայերի կաթոլիկացումը արագացնելու գործում: Ժողովրդին սիրաշահելու համար Գալանտը հավատացնում է, որ հայերը սկզբից կաթոլիկ են եղել, և հայ ժողովրդի քաղաքական-տնտեսական թշվառությունը հերձվածող դառնալու հետևանք է¹⁴: Բացի քերականությունից¹⁵, գրել է այլ գործեր: Այն գրքում, որտեղ զետեղված է քերականությունը, հեղինակը քննում է նաև տրամաբանության հարցեր: Շարադրանքում նկատելի են ա, ու լծորդության կրավորականի ոչ ճիշտ կազմություն (առնանի, էջ 130, իմանի, էջ 166), նեռ մասնիկի օգտագործում՝ ներում (1) ներկոսեան (157): Գրքի վերջում զետեղված բառարանից զգացվում է, որ որոշ կազմություններ կրում են օտար ազդեցություն, ինչպես՝ անդրաշրջիլ—reflectir, դիմաշրջակայություն—antiperistasis, համալրնաբանություն—metaphysica և այլն:

Հեղինակի գործերից քննության ենք առել նաև «Միաբանութիւն

13 Քննության ենք առել բազմաթիվ թարգմանական և ոչ թարգմանական գործեր, որոնցում առկա են լատիներենի ազդեցությունը, և որոնց հեղինակները որակվում են որպես լատինաբան: Հիմնականում կանգրդադառնալ այն գործերին, որոնց հեղինակները հեղինակ են նաև քերականությունների և լինելով զարաշրջանի զարգացած մտավորականներից, որոշակի ավանդ ունեն նաև հայ մշակույթի զարգացման գործում:

14 Տե՛ս, Լեռ, Երկերի ժողովածու, հ. 3, էջ 319—320:

15 «Քերականական և տրամաբանական ներածութիւն առ յիմաստասիրութիւնն շահելոյ», Հռոմ, 1645:

հայոց սուրբ եկեղեցւոյ ընդ մեծի սուրբ եկեղեցւոյն Հոռմվայն (Հոռմ., 1650 թ.) աշխատութիւնը: Մոտ 800 մեծադիր էջերից կազմված առաջին հատորի առաջին մասում հայոց եկեղեցու, դրան զուգահեռ նաև հայոց պատմութեան շարադրանքն է՝ հայերեն և լատիններեն: Գրքի երկրորդ մասում հեղինակը բանավիճում է կրոնական-եկեղեցական զանազան հարցերի շուրջ, բնականաբար լինելով հոռմեական եկեղեցու ջերմ պաշտպան և հայ եկեղեցու անդիջում քննադատ: Հեղինակը օգտվել է մեր պատմիչներից, որոնց վկայութիւնները մեջբերում է անփոփոխ, առանց ենթարկելու լատինաբան հայերենի կանոններին, իսկ վերջիններս նրա գրքում ընդհանուր առմամբ որակ չեն կազմում: Բերենք երկու հատված.

— Եւ զհարգ գրիչս իմ անյարմարս՝ կարօղ լինիցի երբեք պատմագրել ըստ պատշաճի զմեծամեծ յիշելիսն, որք ի վաղ ժամանակէն անտի պատահեցան յեկեղեցին հայոց: Եւ զհարգ յանձն առցուք ճառել զանցեալ ծածկագոյն խորհուրդս ալլասեռ ազգի, երբ մինչև ցայժմ ոչ կարաց ֆռանկ պատմիչ ոք զբոլն հարել ի սոյնպիսի օտար պատմագրութիւնս: Բայց սակայն յուսացեալ ի յօգնութիւն սրբոյ Աստուածածնին յօժարապէս ախորժեսցուք համարձակիլ և ի յայս անհոն ծովս մտանել մանավանդ զի զմեզ առաջնորդէ ոմն հայ պատմիչ... (առաջաբանից—Լ. Հ.):

...Ապա ուրեմն կայր ընդ ատուրսն ընդ այնոսիկ ի մէջ հայոց սուտ և մոլորեցուցիչ վարդապետն Ստեփաննոս Սիւնեցին, որ թիւնալից վարդապետութեամբ իւրով ոչ պարապէր զինել զինքն ընդդէմ ուղղափառ հաւատոյ և ջանայր ևս ըստ կարի իւրում դարձուցանել զազգն իւր ի միաբանութենէ ընդհանրական կաթողիկէ եկեղեցւոյ: Բայց սակայն ոչ կարաց առնել բնաւ և ոչինչ (135): Նման շարադրանքը բնութագրական է նրա գրքի համար առհասարակ:

XVII դարի հայ մշակույթի անխոնջ գործիչներից է Ոսկան Երեանցիւն: Երեանցու բերականութեան դասագիրքը¹⁶ գրված է լատիններենի բերականութիւնների օրինակով և կրում է XVII դարում Եվրոպայում տարածված ռացիոնալիստական բերականութեան ազդեցութիւնը¹⁷: Երեանցու բերականութեան մեջ լատիններենի ազդեցութիւնը արտահայտվում է հատկապէս ն, ներ մասնիկների, օտար տերմինների գործածութեամբ: Ինչպես՝ նույնպիսիում (12) ներփակեմք, նայնմ, ըն վերջում (12): Զերունդայք և այլն: Սակայն որոշ հարցերում նկատելի է Երեանցու քննադատական վերաբերմունքը: Ածականների գերազրական աստիճանի ցուցիչ համարելով —եղ-մասնիկը, ավելացնում է. «Գերադրականաց գա-

16 Քերականութեան գիրք համառօտիւք ծայրաբաղ արարեալ յաղագս մանկանց և նորավարժից կրթութեան ի տառս մատենից և ի գիտութիւնս մասանց բանի ըստ քերթութեան արհեստի, յամի փրկչին 1666, յԱմստերդամ քաղաքի:

17 Գ. Զահուկյան եղլ. աշխ. էջ 63—64:

ղափարք առ մեզ գտանին, ո՞րգոն ուժեղ, զօրեղ, սրբեղ, բայց ոչ ըստ սովորութեան, զի այսորիկ խտրութիւն եղիցի հաստատագոյն, այլ այնպէս վարի որպէս բաղդատական» (57): Երևանցու թե՛ քերականութեան մեջ և թե՛ մեզ ծանոթ այլ գործերում լատինաբանութեան որոշ աղբեցութեամբ հանդերձ գերիշխողը մաքուր գրաբարն է: «Բազմավիպում» 1966 թ. (էջ 293—304) տպագրված են Երևանցու մի քանի անտիպ նամակները, որոնցից 1-ին, 2-րդ, 5-րդ, 6-րդ և 8-րդ նամակները՝ հայերեն: Առաջին նամակը ուղղված է Ուրբանոս 8-րդ պապին, 2-ը՝ Պողոս Պիրոմալին, 5-ը՝ հավատո տարածման սուրբ ժողովին, 6-ը՝ կարդինալին և 8-ը՝ Ս. ժողովի քարտուղարին: Նամակների հասցեներից և բնույթից սպասելի է, որ այնտեղ բազմաթիվ կլինեն լատինեերնի և լատինաբանութեան դրսևորումները, սակայն իրականում դրանք անհամեմատ քիչ են: 5-րդ նամակում հանդիպում ենք նաղեանս, ներ պաղիստութեան ձեռնարին... բայց նարդեանս այսու աղագաւ գրեմ՝ զի ծանիցէ սուրբ ժողովդ զգալ մեր յայս կողմնս... անմխիթար եմ յամենից կողմանց մանաւանդ ներ պանդիստութեան վայրում: Ահա երկու այլ հատվածներ՝ (1) նաև զայս ինչ խնդրեմ ի քէն, Հայր սուրբ, մի համարք՝ երկոտասան օրհնութեամբ օրհնեալ, մի գեղեցիկ Աստուածածնի պատկեր ի վերայ մազաղաթի նկարեալ, մի խաչ՝ զի ընդ իս ունիցիմ ի յիշատակի քո... (6) ...Վասն որոյ եւ այժմ ժտեալ խնդրեմ, ոչ վարիլ ընդ իս այսպէս խստութեամբ, այլ ըստ կարգի և կանոնի սրբոյ եկեղեցու:

Ինչպես նկատելի է, այստեղ ևս օտարաբանություններ որակ չեն կազմում: Ուրեմն այս հեղինակները ավելի հայկաբան են քան լատինաբան:

XVII դարի ամենամոլեռանդ հայ կաթողիկոսներից ու միաժամանակ ամենաբեղմնավոր հայ գործիչներից մեկն է Հովհաննէս Հոլովը: Նրա քերականությունը¹⁸ լատինաբան քերականական ըմբռնումների յուրատեսակ ընդհանրացումն է: Իսկ «Քերականութեան» առանձին հատվածներ՝ օտար աղբեցությունների կիրառման տիպական օրինակներ, ինչպես. Պատանեկաց յեղեղուն վար, նոցին իսկ ըն բնաւ կողմանս ներմիտօղն բար, ընտանեաց յսկզբան փափկակի դիպմամբ, ճմարտագոյն քան աստեղաց ի ծնիցեալս փշմամբ, բազմիցս, նամենայնում ներմակակերպին (203)¹⁹: Այս լեզվով են շարադրված «Համառօտութիւն ճարտասանական արհեստի» (Մարսել, 1674), «Հայելի ճմարտութեան» (Վենետիկ, 1680), և մի շարք այլ գործեր: Ահա մի քանի օրինակներ առաջին գրքից: Ներծնանի (12), ճայմիկ պատանեկում (19), ըն հոգուդ (21), ներեկոյան (22), խորհիցեիք (17), ուրանիլ (72), բառնիլ (99), նաւ այս բեռնեցեալ էր

¹⁸ «Զտութիւն հայկաբանութեան կամ քերականութեան հայկական», Հոռմ, 1674:

¹⁹ Այս հատվածը բերում է Հր. Աճառյանը (ՀԼՊ, II, էջ 313):

աւարաւ (103), վերաւորեալ (21), առ կեանք երանական (24): Կան լատիններենի նմանությամբ ստեղծված (կամ պատճենված) շատ բառեր. անդրաբերել (78), անդրածութիւն (104), համաստիճանութիւն (105), տրամալծութիւն (107), անդրանունութիւն (87), տրամորսական (68), ստորահետեւեցեալք (31), քանապատիկ (25) և այլն:

Պետք է ասել, սակայն, որ բոլոր գործերում հեղինակը հետևողական լատինաբան չէ: «Պարտէզ հոգեւոր» (Մարտի, 1683) աշխատության մեջ (զանազան կարգի աղոթքների թարգմանություններ են) օտարամուտ ձևեր կան որոշ հատվածներում: «Թարգմանութիւն իտալական սրբազանի խորհրդատետերն հայոց...» (Վենետիկ, 1690) աշխատության մեջ լատինաբանության հետքերը շատ շնչին են: Գրքում եկեղեցական արարողությունների կանոններն են: Չենք հանդիպում մու, ըն, նեռ մասնիկների, չկան ածականների նորակազմ գերադրական աստիճաններ, գոյականների և ածականների համաձայնությունը պարտադիր կերպով չի ենթարկված լատինաբանության կանոններին և այլն: Ահա երկու փոքրիկ հատված այդ գրքից.

— Յորժամ կամիցի քահանայն պատարագ մատուցանել, պարտի այսպէս խորհրդաբար զգեստաւորիլ. մտցէ յաւանդատունն հանդերձ սարկաւագօքն, ուր զգեստք են պատարագի: Եւ զգեցեալ պաշտօնէիցն ըստ իւրաքանչիւր աստիճանի, ասացեն ապա սաղմոս (2):

— Դպիրքն սկեսցին զսաղմոս ըստ խորհրդոյ աւուրն և ընթեռնուցուն զգիրս մարգարէականս և զառաքելականս և զկնի ալէլու ըստ ցուցանելոյ ընթերցուածոյն և յաւարտման սարկաւագն բարձր ձայնիւ գոչեսցէ. Օրթի. եւ քահանայն դարձցի ի խորանէ, խաչակնքեսցէ ի վերայ ժողովրդեանն և ասասցէ... (16):

Դասական գրաբարից եղած շեղումները լատինաբանության աղդեցություններ չեն միայն, այլ ժամանակաշրջանի գրաբարի ընդհանուր միտում:

Որ հեղինակը լատինաբան հայերենը չի ընդունել որպէս ժամանակի միակ ընդունելի լեզուն՝ վկայում է նրա մի այլ գործ²⁰: Սաղմոսի մեկնությունները հեղինակը շարադրել է աշխարհաբարով՝ ժողովրդախոսակցական լեզվով:

Սա ինքնանպատակ չէ արված: Հեղինակը գիտեր, որ ժողովրդին հասկանալի լեզուն ոչ թե գրաբարն է, այլ՝ աշխարհաբարը, խոսակցական լեզուն²¹: Նկատենք նաև, որ այնպիսի գործերում էլ, որոնցում լատինա-

²⁰ «Պարզաբանութիւն հոգեւորագ Սաղմոսացն Դավթի մարգարէին, ժողովեցեալ ի զանազանից մատենից վարդապետաց եկեղեցւոյ եւ թարգմանեցեալ. ի նուառտ Յոհաննիսէ վարդապետէ Կոստանդնուպօլսեցւոյ», Վենետիկ, 1687:

²¹ Հոլովը առաջին քերականներից է, որ ճիշտ տարբերակում է ժամանակի լեզվավիճակները (գրաբար, քաղաքացիական հայերեն և բարբառներ):

բանության տարրեր շատ կան, Հոլովը օգտագործում է նաև գրաբարյան ճիշտ ձևերը: «Հայելի ճշմարտութեան» մեջ ըն տալով... տիպի ներգոյականներին զուգահեռ հանդիպում ենք նաև ներգոյականի ճիշտ կազմության. Դարձեալ ի ճառին որ առ Յօհաննէս ասէ (8), դարձեալ ի գիրս գանձուց ասէ (14), ի տաղս վարուց իւրոց ասէ (35): Քերականության մեջ տալիս է ն, ըն կազմությամբ ներգոյական ձևերի գործածության «հիմնավորումը». «Գիտելի է զի ըն և ն, մանաւանդ ի կիր արկանին յայնժամ, մինչ ներգոյականն շփոթի ընդ նախորդ տրականին: Ուստի առ ի որոշել զնոսա ի միմեանց գրեմք փոխանակ յիոյն, ն, որ զոն նենթեկայս... (135): Իր քերականության մեջ նա տարբեր առիթներով նոր, արհեստական ձևերին զուգընթաց բերում է նաև կանոնիկը, ընթերցողին հուշելով առաջինների ոչ պարտադիր գործածության մասին: Բերենք բառերի ներգոյական հոլովի այն տարբեր ձևերը, որոնք նշում է Հ. Հոլովը: Ի նիւթում կամ ըն նիւթում (10) յոսկւոջ կամ նոսկւում (12): Յարեան կամ նարեան (15), նևդամում կամ ի յևդամս (17), նաղբեր կամ յաղբեր (20), ըն հօր, ի հայր (75) և այլն»:

Ուրեմն հեղինակը ըն, ն-ով կազմությամբ ձևերը պարտադիր չի համարում, նրան խորթ չեն նաև գրաբարյան ճիշտ ձևերը: Հոլովն անշուշտ քաջատեղյակ է գրաբարին, ծանոթ մեր դարավոր մատենագրությանը, գրաբարը կանոնիկ դարձնելուն զուգընթաց (մի պայման, որը վերջին հաշիվով հանգեցնում է լատինաբանության) Հոլովը դեմ էր նաև գրաբարում աշխարհաբար, բարբառային բառերի օգտագործմանը:

«Լաւագոյն է ասել համբուրել, քան թէ պաքել և ննջիլն, քան թէ քնիլն»²²: Հայ բանասիրության մեջ Հոլովը համարվում է լատինաբանության մոլի ներկայացուցիչներից մեկը, տեսաբանն ու լայն չափերով գործնականում կիրառողը: Իրոք հեղինակի և՛ քերականությունը, և՛ մի շարք այլ աշխատություններ գրված են լատիներենի նմանակվելու ձգտումով: Հենց այդ պատճառով էլ նրա ժառանգության ուսումնասիրությունը կարող է պարզել լատինաբանության դրսևորումների էական շատ կողմեր: Հոլովի մոտ նույնպես օտարաբանությունների ու արհեստական ձևերի կիրառումով որոշակիորեն զանազանվում են քերականությունն ու ոչ քերականական աշխատությունները: Վերջիններում համեմատաբար քիչ են օտար ձևերը, հաճախական են նաև գրաբարին բնորոշ ձևերը: Ուշադրության արժանի հանգամանք է և այն, որ Հոլովի նման լատինաբանը, որոշ գործերում լատինաբանությունը հասցնում է նվազագույնի, կամ բացարձակապես հրաժարվում է նրանից (տե՛ս Սաղմոսի մեկնությունը), փաստ, որը վկայում է, թե լատինաբան հայերենը միակ կիրա-

²² «Համառոտութիւն ճարտարասանականի արուեստի», Սարսիլ, 1674, էջ 77:

ոելի լեզվական ուղղութիւնը չէր նաև հենց իսկական լատինարան համարվող հեղինակների համար. այսինքն հենց իրենք՝ տեսարաններն ու ջատագովներն են ըմբռնել լատինարան հայերենի լայն տարածման ու ազդեցութեան անհեռանկարայնութիւնն ու անհնարինութիւնը:

Ուրեմն «ամենամոլի» լատինաբանի մոտ իսկ լատինարան նորամոծութիւնները պարտադիր կիրառութիւն չունեն:

Հովնանենս Զուդայեցու (Մբուզ) և Խաչատուր Կարենցու (Էրզրումեցի) մոտ լատինաբանութեան դրսևորումները նախորդների համեմատ էլ ավելի քիչ են: Ահա երկու փոքրիկ հատվածներ այդ հեղինակների գործերից.

— Ով վիպասան ընդէր այդքան զայրացեալ հարցանես զայն զոր ոչ երբեք ես ուսեալ հասանել պարտէր քեզ ի վերայ իրավանացն և ապա թէ անմարթի ինչ լուեալ էիր յայնմ ժամ անկ լինէր զայրանալը և յանդիմանելդ: Քանզի իմաստասիրաց և աստուածաբանից կարգ է և կանոն յորժամ բան ինչ առարկեսցեն պատասխանոյն անսայցեն և ոչ վաղվակի զայրացին²³:

— Եթէ լինէր ինձ ժամանակ, ի խորագոյնս մտանէի և ուսուցանէի. սակայն որքան ժամանակ ինձ շնորհի մտից ի խորինս և քաջադրեցից զգաղտնիս: Եւ քանզի սղութիւն ժամանակի ոչ կարէ տանիլ զբաղմութիւն բանից... Ավարտէի աստ զբանս իմ, եթէ ոչ ստիպէին զիս այնոքիկ զորս ասելոց եմ²⁴:

Լատինատիպ քերականութեան հեղինակներ են համարվում նաև Մաթեոս և Ղուկաս Վանանդեցիները: Մրանք հիմնականում գրել են աշխարհաբարով, իսկ գրաբար գործերում էլ լատինաբան տարրերը հազվադեպ են: Ուրեմն, այս հեղինակները նույնպես լատինաբան չեն:

Վերը թվարկված հեղինակները, ինչպես նշել ենք, եղել են ժամանակաշրջանի զարգացած մտավորականներից, որոնց գործերը (իհարկե ոչ բոլորը) հարստացրեցին հայ բաղմադարյան մշակույթի գանձարանը: Լատիներենի ազդեցութիւնը բոլոր հեղինակների մոտ համահավասար չէ, ավելին՝ այն միևնույն չափով չի դրսևորվում նաև նույն հեղինակի տարբեր գործերում: Զգալի է նաև այնպիսի գործերի թիվը, որոնցում լատինաբանութիւնը շատ շնչին է: Ի տարբերութիւն վերոհիշյալ հեղինակների, XVII դարում կային և այնպիսիները, որոնց լեզուն հեղեղված է օտար, արհեստական ձևերով: Բուն հայերենն էլ սրանց մոտ խճողված է ու անհասկանալի: Զարպհանալյանի խոսքերով դրանք «...Արեւմտից

²³ Հովնանենս Զուդայեցի (Մբուզ), Գիրք համառօտ վասն իսկապէս ճշմարիտ հաստոյ, Նոր Զուդա, 1688, էջ 144:

²⁴ «Ճարտասանութիւն արարեալ և շարագրեցեալ ի Խաչատուր Էրզրումեցույ, Վնենտիկ, 1713, էջ 283:

մէջ և անոր ազդեցութեանը տակ իրենց ուսումը կատարողը, որոնք ետեւեղան նաեւ լեզուն անոր յարմարցընել: Այս դասուն մէջ կը սեպուին Վարդան Յունանեան, Աստուածատուր Ներսեսովիչ, Բարսեղ քահանայ, Յակոբ Յովհաննէս Յուլով և այլք»²⁵:

Հ. Հոլովի մասին արդեն խոսել ենք: Նրա որոշ գործերում, իրոք լատինաբանություն կա, բայց այդ հեղինակն առհասարակ եղել է հայ մշակութի վաստակ ունեցող ներկայացուցիչներից մեկը, իսկ այն հանգամանքը, որ թարգմանված Սաղմոսարանը մեր մատենագրութեան մէջ աշխարհաբարով գրված երկրորդ գիրքն է, իրավունք է տալիս Գ. Զարպհանալյանի թվարկած հեղինակների ցուցակից հանել Հովհաննէս Հոլովի անունը: Իսկ ի՞նչ և ի՞նչպէս են գրել մյուսները:

Աստվածատուր Ներսեսովիչի գործերից մեզ ծանոթ է միայն նրա լատիններեն-հայերեն բառարանը²⁶: Այդտեղ նկատելի են լատիններենի բառային պատճենումներ, ինչպէս additio-վերատրութիւն, adhinnio-առխնջում, introeu-մտանեմ, ներսամտանեմ և այլն: Բայց մի շարք հոմանիշ բացատրությունները, բարբառային բառերի օգտագործումը ենթադրել են տալիս, որ հեղինակի հիմնական նպատակներից մեկն էլ եղել է լատիններեն բառերը ընթերցողին հասկանալի դարձնելը: Հմմտ. proelamo-կարդամ, աղաղակեմ, գոչեմ, Pungo-խոցուակեմ, խթեմ, խրթեմ, erro-սխալեմ, խալթնամ և այլն:

Ինչ վերաբերում է Վարդան Հունանյանին և Բարսեղ քահանային, ապա դրանց ստեղծագործություններում իրոք հայերենը ենթարկված է ամենակամայական փոփոխությունների: Այսպէս, Հ. Պոննայի «Զերբածութիւն յերկինս»²⁷ գրքի թարգմանութեան մէջ տեղ են գտել լատինաբան բոլոր նորամուծությունների բազմաթիւ կիրառություններ: Գիրքը արաբեոնվում է երկարաշունչ, անհասկանալի նախադասություններով, լեզվական բազմաթիւ մեղանշումներով:

«Ուստի և ըստ բարուց մեղուաց զգանազանս ի մի ճաշակ զուգախառնեցի զծաղկունս: Երբեմն յեռլով զյատկականս պիտառուացն զբանս և մերթ զիմոց աշխատանաց զշարառութիւնս...» (72) կամ՝ «Ունիք աւասիկ նայսմ արկղում իբր նընկուղենում կեղեղոջն մակեղոնեան պարփակեցեալս զամենայն օրէնս» (Ի), «ահա այսպէս աշխատակորք եղեալք և

25 Գ. Զարպհանալյան, նշվ. աշխ. էջ 31:

26 «Բառգիրք լատինացուց եւ հայոց ի վերայ աստուածաշունչ և ժամակարգութեան գրոց հայոց եկեղեցւոյն», Հոռոմ, 1695:

27 Գրքի լրիւ վերնագիրն է «Զերբածութիւն յերկինս պարունակող զգացմանց և սրբազանիցն հարց և հնազունից իմաստասիրաց». Յօրինեցեալ աշխատասիրութեամբ տեառն Յոհաննու Պոննայ վսեմագունոյ քարտինալի Ա. Ե. Հ. Եւ թարգմանեցեալ ի հայկական բարբառ ի Վարդանայ Յունանեան, Հոռոմ, 1671:

պտղազուրկը և զօրէն մոլորիւոց յանկարելում, որքան երազագոյն առ բարին մերձին, այնքան հեռագոյն տարածդին ի նմանէ»(3)²⁸:

Հենց միայն բառապաշարը բավական պատկերացում է տալիս գրքի լեզվի մասին: Պատահական չէ, որ Հունանյաւը գրքի վերջում գետեղել է բացատրական բառարան՝ «Հայերենից» հայերեն մեկնելով գրքում օգտագործված բազմաթիւ բառեր: Բերենք նման բառերից մի քանիսը միայն:

Այսոստեմ—յետս ցաթկեմ, անդրաբացեմ—յետս աբացեմ, անձայլակ—ազանելի ինչ ալանդակ, անբասեմ—յառարկեցելոյ վնասոյն, կամ յանցանացն և կամ ի հրամանէն անպարտ առնեմ զիս, արտատնի—որ ի գործ արկանի, արտաքս քան զտունն: Ընդբասեմ—ի բաց մերժեմ, կախեկ—բարակագոյն և խիստ մասնիկն այն ամենից պտղոց յորմէ կախին յոստոյ ծառոյն, զոր ռամկօրէն կոթ անուանեն, ցեպամեք—յաճախապէս, բազմիցս, շլանկատեմ—հայիմ, սակաւ ինչ ունելով գտեսութիւն և իբր զկիսակոյր, լատ. Զէրուցիօ վաղարկութիւն—երկարեցումն և տարածումն ժամանակի, ի ներկայէն առ յայլս ամանակս... (տիւլացիօ), վեհալուստրյոյժ պայծառափայլ, լուսաւորագունեղ, տրամալիտ—անյաճախ, սակաւագիտ. նման բառերով հեղեղված ստեղծագործությունը չի կարող հասկանալի և ընդունելի լինել ընթերցողի կողմից՝ անկախ նրա մտավոր զարգացման աստիճանից: Լեզվական նույն բառսն է (նորաթուխ բառերի նվազ գործածումով) «Վարդապետութիւն քրիստոնէական»²⁹ գրքում: Այս ստեղծագործությունները անարժեք են թե՛ լեզվական, թե՛ բովանդակութեան տեսակետից: Սրանց հեղինակները ապրելով հայրենիքից հեռու, կտրված լինելով աղգային կյանքից, ունենալով քաղաքական-դավանաբանական ոչ ճիշտ հայացքներ, անկարող էին թեկուզ շնչին շափով հարստացնելու հայ մշակույթի գանձարանը, առավել ևս լեզվի հարցում: Հավանորեն նրանք նաև լավ չէին տիրապետում հայոց լեզվին, հատկապես գրաբարին (ըստ վկայութիւնների, օրինակ, Վ. Հունանյաւի հայերեն շարադրութիւնը գրված էր բազմաթիւ սխալներով): Բարեբախտաբար նման գործերը և հեղինակները քիչ են, և դրանք չէին կարող որևէ ազդեցութիւն թողնել մատենագրական հսկա ժառանգութեամբ բնորոշվող մի դարաշրջանում, ինչպիսին XVII դարն է: Տարբեր ժամանակներում մեր բանասիրութեան մեջ լատինաբան հայերենին տրված բոլոր բացասական որակումները պետք էր վերագրել այս գործերին: Ուրեմն և պետք է տարբերակում մտնել նաև լատինաբան հայերեն հասկացութեան

²⁸ Այս գրքից մի ալլ հատված տե՛ս Հր. Աճառյանի ՀԺՊ, հ. II, էջ 312:

²⁹ «Վարդապետութիւն քրիստոնէական. Գերազանցագունեղի կարտինալի տեառն Ռուպերթուսի Պելլարմինոսի. Բարգմանեցեալ թ Բարսէղ վարդապետէ Կոստանդինուպօլսեցոյ», Յալի՝ Կօնստ, 1669:

մեջ: Եթե այդ անվան տակ հասկանանք միայն այս կարգի զգույն գործողները», ապա դրանք մերժելի պետք է համարել այն խմաստով, որ ինչքանով որ դրանք լատիններեն չեն, այնքանով էլ հայերեն չեն, մյուս կողմից՝ դրանք շատ քիչ են և չեն կարող լեզվական որևէ ուղղութիւն հանդիսանալ կամ կասեցնել լեզվի բնական ընթացքը: Դրանք որոշակիորեն տարբերվում են ինչպես Զուղայեցու, Դավրիժեցու, Քանաքեռցու (այսինքն իրենց ուսումնառութիւնը հայրենիքում ստացած հեղինակներին) չորսեր և այս դարու ընտրելագոյն գրիչները կրնան սեպուիլ գէթ լեզուի նկատմամբ³⁰), այնպես էլ նախորդ էջերում քննված լատինաբան համարվող հեղինակներին:

Միակողմանի պետք է գտնել այն մտտեցումը, երբ լատինաբան կոչվող գրականութեան կամ լատինաբան համարվող հեղինակի գործունեության մեջ նկատվում է միայն բացասականը: Հայ ժողովրդի, հատկապես հայ եկեղեցու պատմության ուսումնասիրութիւնը, հայ իրականութեանը առնչվող օտարալեզու գործերի թարգմանութիւնը, հայ տպագիր խոսքի աշխուժացումը, քերականական մի շարք աշխատութիւնների երևան գալը (նաև տպագիր), այդ քերականութիւններում որոշ հարցերի յուրովի և ճիշտ մեկնաբանումը առաջընթաց բացել էին:

Լատինաբան բաղմամբով գործերի քննութիւնը բերում է այն համոզման, որ լատինաբան հայերեն կոչվածը լեզվական կուռ, ընդհանուր ու մշակված սկզբունքներ ունեցող ուղղութիւն չէր: Լատինաբանութիւնը փաստորեն XVII և XVIII դդ. սկզբին հայերեն գրավոր որոշ գործերում ու մի շարք քերականութիւններում նկատվող (տարբեր հեղինակների կողմից տարբեր չափերով) լատիններենի որոշ ազդեցութիւնների արտացոլումն է:

Լեզվական ամեն մի ուղղութիւն, յուրաքանչյուր լեզվաբաղադրականութիւն պետք է յունենա իր սկզբունքները, որոնք գտնւմ են մասամբ, պարտադիր լինեն այդ ուղղութեան ջատագովների համար: Մի բան, որ չկար լատինաբան հեղինակների մոտ, ավելին՝ լատինաբանութիւնը չունի նույնիսկ իր սեփական սկզբունքները: Լատինաբան հայերենին վերագրվող համարյա բոլոր «նորամուծութիւնները» նոր չեն և գալիս են հունաբան դպրոցից: Մերժված ու վաղուց չգործածող շատ ձևեր նոր ժամանակներում փորձում էին շրջանառութեան մեջ դնել արդեն ոչ թե հին հունարենի, այլ լատիններենի միջնորդութեամբ: Օտարամուլ այդ ձևերը ծանոթ են եղել հայերենին ավելի քան հաղար տարի առաջ, դրանցից շատերը հայերենը մերժել է: Լատինաբանները դրանք վերակենդանացնելու սոսկ նոր փորձ էին անում:

30 Գ. Զարգանալյան, նշվ. աշխ., էջ 30:

Իհարկե, սկզբունքների նմանությունը բնավ էլ իրավունք չի տալիս հունաբան և լատինաբան հայերենը գնահատել միևնույն չափանիշով։ Առաջինը, իր որոշ ծայրահեղությունների հետ, դպալի դեր է խաղացել հայերենի բառապաշարի հարստացման, տերմինաշինության, հատկապես գիտական տերմինաբանության ձևավորման ու զարգացման դործում։ Հունաբան հայերենի ստեղծած շատ ածանցներ բառակազմական հնարավորություններ են ընձեռում նաև արդի հայերենի համար։ Լատինաբանությունը նման դեր չխաղաց։ Այն չէր կարող նաև խիստ բացասական ներգործություն ունենար ժամանակաշրջանի հայերենի ու նրա ապագայի վրա։ Այդ բանին խոչընդոտում էին ժամանակը և դարերի ընթացքում հայոց լեզվի կրած բնականոն փոփոխությունները։ Եթե հունաբան դպրոցի ծաղկման շրջանում հայերենը միասնական էր, այսինքն էական տարբերություններ չկային գրավոր, գրական, բանավոր-խոսակցական լեզուների միջև և այն, ինչ ամրագրվում էր գրավոր, կարող էր և գործառնելի դառնալ բանավոր լեզվում, ապա լատինաբան գրաբարի թվերելքի» շրջանում՝ XVII դարում, դրությունը այլ էր։ Գրաբարն այդ ժամանակ զբաղին ու եկեղեցական արարողությունների լեզուն էր (իսկ լատինաբան հայերենի բոլոր նորամուծությունները վերաբերում էին գրաբարին)։ Բնականաբար, եթե լեզուն լայն գործառություն չուներ, ապա նրան վերաբերող փոփոխություններն էլ լայն տարածում չէին կարող դնել։ Ժողովրդա-խոսակցական լեզվի առկայությունը լատինաբանության սկզբունքների արմատավորման ու տարածման հիմնական խոչընդոտն էր։ Հիշենք, որ մեր մատենագրությունն էլ ուներ իր դարավոր ավանդները, որը նույնպես դիմադրող ուժ էր լեզվական անհարկի փոփոխությունների հանդեպ։ Այսպիսով, գործառնելով մոտ մեկ հարյուրամյակ, լատինաբանությունը առարկայական պատճառներով չէր կարող դառնալ, և չդարձավ միասնական կամ թերևս լայն տարածում դառն լեզվական ուղղություն։ Հայերենը լատիններենի կաղապարով ձևափոխելու որոշ փորձեր անհիմն ու անիրականալի էին։ Լատինաբան վրտանքը չէր կարող կործանարար լինել նաև այն պարզ պատճառով, որ այն առաջացավ և տարածվեց միայն Եվրոպայի որոշ քաղաքներում՝ կաթոլիկ քարոզչության կենտրոնում, որտեղ գրվում ու տպագրվում էր հայերեն բրականություն։ Մայր հայրենիքում ստեղծվող գրականությունը փաստորեն դերժ մնաց լատինաբանությունից, շարունակելով իր զարգացման օրինաչափ ու բնական ընթացքը։ Եվ թեպետ իրադարձությունների բերումով տպագրվող գրականության պատկանելի մասը բաժին էր ընկնում Եվրոպայի հայկական գաղթօջախներին, այդուհանդերձ հայ կյանքն արտացոլող, ժողովրդի հոգևոր կյանքին հոգեհարազատ մշակույթի կենտրոնը Մայր հայրենիքն էր։ Իսկ լեզվական օտարամետ որևէ ուղղություն այդ մշակույթի համար այդպես էլ մնաց խորթ ու ան-

ընդունելի: Եվ պատակահաճան չէ, որ արդեն XVII դարի առաջին կեսին լատինաբան հայերենը (այդ հասկացության ցանկացած ըմբռնումով) դադարեց գոյություն ունենալուց:

* * *

Ի դեպ, ճշտման կարիք ունի նաև լատինաբան հայերեն տերմինը: XVII դարում հայերենը դրսևորվում էր տարբեր լեզվավիճակներով (գրաբար, միջին հայերեն, աշխարհաբար, բարբառներ): Դրաբարը մյուսների համեմատ թե գրավոր, առավել ևս բանավոր լեզվում նվազ գործածական էր: Ուստի հայերեն անվան տակ ընդունել միայն գրաբարը, ինչ-որ չափով անտրամաբանական է: Քանի որ լատինաբանությունը տարածվում է միայն գրաբարի վրա, ուրեմն ավելի ճիշտ պետք է համարել ոչ թե լատինաբան հայերեն, այլ՝ լատինաբան գրաբար տերմինը:

ՀԱՄԱՌՈՏԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ

Բզմվպ.— Բազմավեպ

Դվրծ.— Պատմութիւն Առաքել վարդապետի Դարիմեցւոյ (3-րդ տպագր.), Վաղարշապատ 1896 թ.:

Դրնդ.— Ժամանակագրութիւն Գրիգոր վարդապետի Կամախեցւոյ կամ Դարանաղցւոյ, Երուսաղէմ, 1915 թ.:

Զբր.— Զաքարեա Սարկաւազի պատմագրութիւն, Վաղարշապատ, 1870 թ.:

ԽՄ.— Խոսքի մասեր

ՀԱ.— Հանդես ամսօրյա

ՀԼՊ.— Հ. Աճառյան, Հայոց լեզվի պատմություն (մասն I, II), Երևան, 1940, 1951 թթ.:

ՄԺ.— Մանր Ժամանակագրություններ, XIII—XVIII դդ. (հ. I, II, Երևան, 1951, 1956 թթ.:

ՆՀԲ.— Նոր բառգիրք Հայկազեան լեզուի, Վենետիկ, 1836—1837 թթ.:

ՍԼԸ.— Սիմէոն Դպրի Լեհացւոյ Ուղեգրութիւն, տարեգրութիւն և յիշատակարանք, Վիեննա, 1936 թ.:

ՍԶՈ.— Սիմեոն Զուղայեցի, համապատասխան ձեռագրերը:

ՍտԼ.— Ստեփանոս Լեհացի:

Տրմբ.— Ս. Զուղայեցի, Գիրք տրամաբանութեան, Կ. Պոլիս, 1728 թ.:

Քմրճ.— Օրագրութիւն Երեմիա Չէլէպի Քէօմիւրճեանի, Երուսաղէմ, 1939 թ.:

¹ Մի շարք համառոտագրություններ (հիմնականում բառային), որոնք հասկացվում են կոնտեքստում, չեն նշված: